

TARTU ÜLIKOOL
Sotsiaalteaduskond
Avaliku õiguse õppetool

Vladislav Korzanov

Mõjustamispsühholoogia erisused juriidilises kontekstis

Juhendaja:
kognitiiv- ja õiguspsühholoogia
professor Talis Bachmann

Tallinn

2019

SISUKORD

SISUKORD.....	2
SISSEJUHATUS.....	4
1 HOIAKU MUUTMINE.....	8
1.1 Hoiaku struktuur ja funktsioon	8
1.2 Hoiaku kujundamine	11
1.3 Mõjustav teabevahetus	12
2 SÕNUMI TÖÖTLEMISE MODELLEERIMINE	15
2.1 Sõnumi töötlemise mudelitest.....	15
2.2 Sõnumi töötlemise telg.....	16
2.3 Argumendid, vallandajatunnused ja töötlemine.....	17
2.4 Objektiivne töötlemine	19
2.5 Põhjalik töötlemine vs vallandajatunnused	23
2.6 Sõnumi kallutatud töötlemine	26
2.7 Mõjustava sõnumi töötlemise seaduspärasused.....	30
3 PERIFEERSE MÕJUSTAMISTEE VALLANADAJATUNNUSED	33
3.1 Üldist	33
3.2 Vastastikkus	34
3.3 Järjekindlus ja kohustumine.....	39
3.4 Sotsiaalne tõendus.....	44
3.5 Meeldivus	47
3.6 Autoriteetsus	51
3.7 Nappus	54
4 TÕENDAMISE REGULATSIOONI AVATUS PSÜHHOLOOGILISTELE MÕJUDELE KRIMINAALKOHTUMENETLUSES	58
4.1 Tõendite hindamine.....	58
4.2 Ütlused.....	62
4.3 Asitõend.....	69
4.4 Uurimistoimingu, kohtuistung ja jälitustoimingu protokoll või muu dokument.....	70
4.5 Kohtuotsuse tegemine	71
KOKKUVÕTE.....	74
DIFFERENCES IN PSYCHOLOGY OF INFLUENCE IN THE LEGALCONTEXT RESUME	80

ALLIKATE LOETELU.....	88
KASUTATUD NORMATIIVMATERJAL	98
KASUTATUD KOHTUPRAKTIKA	99
LÜHENDID	100
LIHTLITSENTS LÕPUTÖÖ REPRODUTSEERIMISEKS JA LÕPUTÖÖ ÜLDSUSELE KÄTTESAADAVAKS TEGEMISEKS.....	101

„You swear that it was an accident — unpremeditated and undesigned by you?”

„I do,” lied Clyde, who felt that in fighting for his life he was telling a part of the truth, for that accident was unpremeditated and undesigned. It had not been as he had planned and he could swear to that.

And then Jephson, running one of his large strong hands over his face and looking blandly and nonchalantly around upon the court and jury, the while he compressed his thin lips into a long and meaningful line, announced: „The prosecution may take the witness.”

Theodore Dreiser „An American Tragedy”

SISSEJUHATUS

Sotsiaalpsühholoogia tunneb erinevaid mõjustamistehnikaid, mida kasutatakse teadlikult soovitud käitumise esilekutsumise eesmärgil. Üldjuhul tingib eesmärgi väärtus rakendatavate vahendite ulatuse. Ainuüksi asjaolu, et mingit vaidlust või tegu menetletakse kohtulikult, leppides kulude, ebamugavuste ja tagajärgedega, räägib sellest, et riik või eraisik peavad üsnagi väärtuslikuks soovitud eesmärgi saavutamist. Erialakirjanduses ollakse seisukohal, et mõjustamistaktikaid rakendatakse kohtumenetluses osavalt, intensiivselt ja püsivalt – vastavalt eesmärgi väärtusele. Kas Eesti kehtiv kriminaalmenetlus võimaldab mõjustamist? Nii psühholoogia kui ka menetlusõiguse valdkonnas jaatatakse seisukohta, et kriminaalmenetluse seadustik sisaldab hinnanguliselt sätteid, mis jätavad ruumi psühholoogilistele mõjudele selle kohta, kuidas kujuneb kohtu siseveendumus.

Kas kodumaise positiivse õiguse ridades ja ridade vahele peidetud mõjustamise võimalused on teostatavad tegeliku kohtumenetluse tingimustes? Kohtumenetlus eeldab nii õigusküsimuse kui ka faktiküsimuse lahendamist. Õigusküsimuse lahendamisel eristatakse õigusnormi tõlgendamist ning selle kohaldamist konkreetsetele tehioludele. Normi tõlgendamisel on tegu tõlgendaja suhtes kolmanda isiku poolt loodud ettekirjutuse või ettekirjutuste kogumi sees oleva mõtte ennistamisega, mis kohtuvaidluse puhul teenib kohtu hoiaku muutmise või kinnitamise eesmärki. Seega on tõlgendamine mõjutatav psühholoogianähtus.¹ Faktiväite kujundamine tehjolude pinnalt on kontekstuaalselt mõjutatav nähtus sõltuvalt sellest, kes, millal, miks, mis viisil ja millistel tingimustel esitas või avaldas teatud tõendi. Nii erialakirjanduse kui ka osalusvaatluse alusel eeldame, et eelkirjeldatud

¹ Bachmann (2015), lk 322.

psühholoogiline mõju on pigem olemas. Teisest küljest rajatakse üldjuhul inkvisitoorne kohtusüsteem kooskõlas Aristoteleselt pärineva postulaadiga, mille kohaselt peavad õigusaktid jätma kohtule võimalikult vähe kaalutlusruumi õigusküsimuse lahendamisel. Seevastu faktiküsimuse lahendamine – kas teatud fakt on looduses aset leidnud – antakse kohtu pädevusse, sest seadusandja ei saa ette näha kõiki üksikjuhtumeid.² Eesti kriminaalmenetlusõiguse ettekirjutused kitsendavad hinnanguliselt kohtuniku mõjustamise ruumi. Sama peaks tegema ainuüksi juba keskmise kohtuniku haridus, ametialane praktika ja eetikanõuded, millest tulenevalt seisneb selgusetu küsimus selles, kas Eesti kriminaalmenetluses kasutatavad mõjustamisvõtted erinevad tavakeskkonnas kasutatavatest. Samuti on selgusetu, milliseid mõjustamisvõtteid Eesti seadusandlus võimaldab rohkem ja milliseid vähem kasutada, kontrollida või välistada. Määratletud probleemist tulenev eesmärk on mõjustamisvõtete läbinägemine.

Erialakirjanduses jagatakse seisukohta, et kohtuniku ametit pidavad isikuid mõjustatakse, kasutades selleks teatud mõjustamisvõtteid, mis ei pruugi olla samad kui keskmise isiku korral.³ Võttes kriitiliselt arvesse seda seisukohta, püstitatakse üldine hüpotees vastupidiselt: kohtuniku ameti pidajat võiks mõjustada, kohaldades koos keskse ja perifeerse mõjustamistee võtteid, sealhulgas vastastikkust, kohustumist ja järjekindlust, sotsiaalset tõendust, meeldivust, autoriteetsust ning nappust. Võttes arvesse eespool toodud eeldusi, täpsustatakse uurimisküsimused alljärgnevalt:

1. Kas ja mille poolest erinevad Eesti kriminaalmenetluses hinnanguliselt rohkem ja vähem kasutatavad mõjustamisvõtted tavakeskkonnas kasutatavatest mõjustamisvõtetest?
2. Milliseid mõjustamisvõtteid võimaldab Eesti kriminaalmenetluse seadustik kasutada, kontrollida või välistada?

2017. aastal lahendati maakohtutes kokku 17 136 kriminaalmenetlusasja. Sama perioodi jooksul lahendati ringkonnakohtutes kriminaalmenetlusasju – 2 097. Riigikohtu kriminaalkolleegiumis oli kokku menetluses 1243 kohtuasja.⁴ Sõltumata astmest, on rakendatud psühholoogilisi võtteid kohtu siseveendumuse kujundamise mõjustamisel. Tõenäoline on, et need võtted on kohtunikule poolt suuremas osas läbinähtavad ning

² Аристотель, 2017, стр. 5.

³ Kritzer (2009), 43.

⁴ Kohtute aastaraamat 2017. Veebis kättesaadav:

https://www.riigikohus.ee/sites/default/files/elfinder/%C3%B5igusalased%20materjalid/Riigikohtu%20tr%C3%BCkised/Kohtu%20aastaraamat%202017_.pdf%20veebi.pdf

kvalifitseeritavad, st peetavad lubatuteks, hallideks või mitte-eetilisteks. Samal ajal käivitavad mõjustamisvõtted sügavalt juurdunud käitumisajendeid nagu näiteks vastastikkust ning kohustumist ja järjekindlust, millest tulenevalt on samuti tõenäoline, et kõigest mõjustamisvõtete tundmine ei taga veel immuunsust võtete kohaldamise tagajärgede suhtes.⁵ Erialakirjanduses ollakse seisukohal, et vaatamata sellele, et kohtusaalis toimuvale tahetakse omistada tõe ja õigluse leidmise koha staatus, on päris elus tegemist maailmaga, milles just veenmiskunstil on oluline väärtus, sest nii tehnilised kui ka mittetehnilised tõendid on esitatud üksnes veenmiseks.⁶ Kindlusega külgneva tõenäosusega kasutatakse psühholoogilist mõjustamist iga kriminaalasja menetlemisel. Kirjaliku menetluse korral puutub kohus kokku teiste menetlejate ja menetlusosaliste kirjalike avaldustega, mis on teatud olukordades üldtuntud enese sidumise vahend⁷, mis kandub kohtumenetlusse üle kohtueelsest menetlusest. Suulise menetluse puhul võib mõju avalduda verbaalse suhtluse, iseloomustuste ja hinnangute andmise, näiteks eksperdi diskrediteerimise, kehakeele mõjutegurite ning meeldivuse, st sümpaatia ja antipaatia, kaudu.

Puudutatud või huvitatud isikute kogumi moodustavad eelkõige Eesti kohtunikud, maksimaalselt 242 kohtunikku⁸; Eesti Advokatuuri liikmed, kokku 1057 (22.03.2019. a seisuga⁹); praktiseerivad juristid, kes ei ole advokatuuri liikmed; prokurörid, kokku 191¹⁰; Tartu ülikooli sotsiaalteaduskonna üliõpilased; menetlusosalised.

Vastates püstitatud uurimisküsimustele, saaks töö luua uut õiguslikku väärtust, mis puudutab nii menetlejate kui menetlusosaliste kohandumist kohtumenetluse keskkonnale.

Õiguspsühholoogias on rohkem uuritud mõjustamise nähtust vandekohut rakendavates õiguskordades, sest põhjendatult ollakse seisukohal, et üldjuhul on erihariduseta ja keskmise elukogemusega vandekohtunik mõjustatavam, kui elukutseline kohtunik. Samas sedastatakse õiguskirjanduses psühholoogianähtuste universaalsust.¹¹

Töö algusetapis olen tutvunud erialase kirjandusega, mis tutvustab mõjustamise psühholoogia lähtealuseid, mõjustamise taktikat, sealhulgas levinumaid mõjustamisvõtteid. Teooriast on tuletatud üldine hüpotees ja uurimisküsimused.

⁵ Davidov (2013), 23.

⁶ Kritzer (2009), 43.

⁷ Cialdini (2005), 83–84.

⁸ Eesti kohtute veebileht 02.12.2017 <http://www.kohus.ee/et/eesti-kohtud>.

⁹ Eesti Advokatuuri veebileht 02.12.2017 <https://www.advokatuur.ee/est/advokatuur>.

¹⁰ Prokuratuuri veebileht 02.12.2017 <http://www.prokuratuur.ee/et/prokuratuur/personal>.

¹¹ Vt. Bachmann (2015), lk 317.

Vajalikud lähteandmed on kogutud kirjanduse ja kohtupraktika läbitöötamise ning mõõdukal määral ka vaatluse teel. Uurimismeetodina on kasutatud sisulist teoreetilist analüüsi. Esimeses peatükis käsitletakse hoiaku muutmist mõjustamispsühholoogia keskse mõistena. Teises keskendutakse modelleerimisele, eelkõige mõjustava sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosuse mudeli kohaldatavusele kohtueelse menetluse ja kriminaalse kohtumenetluse kontekstis. Kolmandas peatükis kirjutatakse lahti perifeerse mõjustustee vallandajatunnuste toime ning seejärel hinnatakse nende kohaldatavust kriminaalkohtumenetluses. Viimases peatükis otsitakse vastust küsimustele, milliseid mõjustamisvõtteid võimaldab kasutada ja kontrollida kriminaalkohtumenetluse seadustiku tõendite hindamise regulatsioon, ning uuritakse kohtuniku siseveendumuse kujundamise ja kohtuotsuse tegemise psühholoogilisi aspekte. Järeldamisotsustamisel kasutatakse eelkõige abduktiivset järeldamist. Kõigis peatükkides püstitatakse tööhüpoteesid ehk prognoosid oodatavate vaatlustulemuste kohta.

Joonealuselt viidetes on antud allikad lühendatult; täisviide sisaldub kirjandusloendis. Sama kehtib ka tekstis toodud seaduste lühendite kohta.

Märksõnad Eesti märksõnastiku järgi: mõjutamine; veenmine; kriminaalkohtumenetlus; kohtueelne menetlus; kohtumenetlus.

1 HOIAKU MUUTMINE

1.1 HOIAKU STRUKTUUR JA FUNKTSIOON

Mõjustamispsühholoogia keskseks mõisteks on hoiak¹². Mõiste pärineb ladina sõnast *aptus* – sobiv ja valmis kasutamiseks. Vanaajal osutas hoiak millelegi silmaga nähtavale, kuid tänapäeval osutab väliselt sama mõiste mitteaistivale kujutlusele, mis eelneb käitumisele ja suunab seda.¹³ Mõiste ‘hoiak’ kirjeldamisel, seletamisel ja määratlemisel eristavad erinevad koolkonnad üht, kaht või kolme olulist komponenti. Ühe komponendi mudeli järgi eristatakse hoiakul kõigest objekti hindamist ehk emotsionaalset reaktsiooni sellele. Kahe komponendi mudel sisaldab nii vaimset valmisolekut tegevuseks kui ka tegevuse suunamist. Kolme komponendi koolkond eristab hoiakul kognitiivset komponenti – inimese tõekspidamisi hoiakuobjekti suhtes, afektiivset komponenti –, inimese tundeid ning käitumuslikku komponenti – inimese toiminguid.¹⁴ Käesoleva töö eesmärgil määratletakse hoiak kui „isiksuse püsiv valmisolek reageerida mingile nähtusele, objektile või inimesele teatud kindlal viisil“¹⁵. Toodud määratluse olulistest tunnustest nähtub, et esiteks on hoiak suhteliselt püsiv – ajaliselt ja situatsiooniliselt, st et hetkeline meeleseisund ei ole hoiak, ning teiseks, et hoiak eeldab teatud abstraktsust.¹⁶ Kaasaegses kognitiivses psühholoogias esineb seisukohti, et „hoiakud võivad avalduda nii teadvustatuna“¹⁷ kui ka mõjutada käitumist ja valikuid ilma, et inimene ise oma hoiakut teadvustaks¹⁸. „[Funktsionaalselt] annavad hoiakud käitumisele kiiruse, järjepidevuse ja psühholoogise ökonoomia, sest hoiakutesüsteemi näol on inimesel pidevalt kaasas käitumis- ja reageerimisvariantide valmisprogramm, mis hoiab kokku keerulisteks arutlusteks ja kahtlusteks minevat aega ja energiat ning suunab toimima kooskõlas isiksuse püsivate seadumuslike omadustega.“¹⁹ Osundatavas teoses asub Talis Bachmann seisukohale, et just hoiakutest sõltub isiksuse toimingute valik, mistõttu tahe

¹² Ingl k *attitude*.

¹³ Hogg, & Vaughan (2005), 150.

¹⁴ Vt. Hogg, & Vaughan (2005), 151.

¹⁵ Bachmann (2015), 115.

¹⁶ Vt. Hogg, & Vaughan (2005), 151–152.

¹⁷ Informatsiooni integratsiooni teooria kohaselt seisneb hoiaku kujundamine uue teabe hankimises, hindamises ja ühendamises inimese mälus olemasoleva teabega. Seda protsessi nimetatakse ‘tunnetuslikuks algebraks’ (vt Anderson (1980)).

¹⁸ [Construals] Kohandusteooria kohaselt seisneb hoiaku kujundamine varjatud otsuste tegemises, mida inimene ei teadvusta (vt Devine (1989)).

¹⁹ Bachmann (2015), 115.

ennustada, muuta või suunata kellegi käitumist eeldab oskust mõõta ja muuta selle isiku toimingute taga seisvaid hoiakuid.²⁰

Lisaks 'hoiaku' enda määratlusele eristatakse seoses hoiaku uurimisega eelkõige 'väärtuse' mõistet. Väärtus on hoiaku struktuuri taga seisev mõte. XX sajandi viimase dekaadi uurijad tavatsesid eristada väärtuse mõistes järgmisi olulisi tunnuseid: (i) üldine tõekspidamine soovitatava käitumise suhtes; (ii) väärtus sisaldab moraalse imperatiivi kvaliteeti²¹; (iii) väärtus väljub hoiaku piirist; (iv) väärtus kujundab hoiaku vormi; (v) väärtus tagab standardi selleks, et hinnata tegevusi, õigustada arvamusi ja käitumist, kavandada tegusid ja teha valikuid; (vi) iga inimese väärtustel on ainulaadne struktuur, milles väärtuste vahekord ja erikaalud võivad muutuda eluea jooksul; (vi) väärtuste süsteemid erinevad inimeste, rühmade ja kultuuride vahel.²²

Kas muutes teabe saaja hoiakut võiks mõjustaja muuta ka tema käitumist? 1969. aastal läbiviidud uuring näitas suhteliselt mõõdukat positiivset korrelatsiooni küsitatud hoiaku ja tegeliku käitumise vahel: keskmine 0,15, maksimaalne 0,3, mis tulemuste interpreteerimisel pidi uurija seisukohalt tähendama, et kõigest 9% inimese käitumise variatiivsusest on omistatav hoiakule.²³ Hilisemates uurimustes keskenduti täiendavatele tingimustele, mis hinnanguliselt võisid mõjutada hoiaku ja käitumise vahelist seost. Uurimustes tavatseti arvesse võtta juba hoiakute, tõekspidamiste ja käitumiskavatsuste vastastikmõju. Varasemat lähenemist hoiaku uurimisele loeti puudulikuks, sest spetsiifilist käitumist oli püütud ennustada üldiste hoiakute abil, ja vastupidi. 1980. aastal pakkusid Icek Ajzen ja Martin Fishbein välja nn läbimõeldud tegevuse teooria²⁴, milles eristatakse subjektiivseid norme ehk teiste inimeste tõekspidamisi, inimese enda hoiakut käitumise suhtes, käitumiskavatsust ehk sisemist avaldust tegutsemise kohta ning käitumist ehk soovitatud tegevust. Üldjuhul tehakse sooritus, kui: (1) inimese hoiak on soodustav; (2) sotsiaalne norm on soodustav; (3) tajutava käitumiskontrolli tase on kõrge. Teooria ei rõhuta üksnes käitumise mõistuspärasust, vaid ka selle teadvuslikku kontrolli.²⁵ Hiljem pakuti välja läbimõeldud tegevuse teooria muudetud varianti, mida nimetati kavatsetud tegevuse teooriaks. Selle teooria järgi saavutatakse käitumise ennustamisel parem tulemus siis, kui inimene usub, et ta kontrollib oma käitumist.²⁶

²⁰ Bachmann (2015), 116.

²¹ Eelkõige headust või halbust.

²² Feather (1994).

²³ Wicker (1969), 41-78.

²⁴ Ingl k *Theory of Reasoned Action*.

²⁵ Vt Ajzen, & Fishbein (1980).

²⁶ Vt. Hogg, & Vaughan (2005), 161-162.

Hoiaku teooria ehituskivideks loetakse tõekspidamisi. Ei vaielda selle üle, kas hoiakud kajastuvad mälus.²⁷ Hogg ja Vaughan kirjutavad hoiakute kättesaadavusest, viidates ulatuslikult teiste uurijate tulemustele: „Kättesaadavad hoiakud on sellised, mida võidakse esile kutsuda mälust kergemini ja väljendada kiiremini (Eagly & Chaiken, 1998). Need võivad avaldada tugevat mõju käitumisele (Fazio, 1986) ning on seostatavad täiustatud järjepidevusega hoiaku ja käitumise vahel (Doll & Ajzen, 1992). Samuti on need stabiilsemad, täpsemad asjakohase teabe otsustamisel ja muutumiskindlad (Fazio, 1995). On tõendeid, et afektiivsed hinnangud on kiiremad kui kognitiivsed hinnangud, st need on mälus kättesaadavamad (Verplanken & Aarts, 1999; Verplanken, Hofstee Janssen, 1998).“²⁸ Russel H. Fazio ja Martha C. Powelli (1995) mudeli kohaselt on hoiak objekti ja hinnangu vaheline assotsiatsioon mälus. Hoiaku funktsionaalsus sõltub selle automaatse käivitumise ulatusest inimese mälus. Automaatse käivitumise tõenäosus sõltub omakorda assotsiatsiooni ‘objekt-hinnang’ tugevusest. Assotsiatsioon muutub tugevuse skaalal: seos puudub; nõrk seos; tugev seos. Ainult tugev assotsiatsioon kutsub esile hoiaku automaatse käivitamise.²⁹ Sellised assotsiatsioonid lihtsustavad nägemisorientatsiooni, otsustamist, liigitamist³⁰ ja stressikindlust.³¹ Mitme liigituse olukorras valitakse üldjuhul kättesaadavamat.³² Nenditakse, et kättesaadavad hoiakud on ajaliselt stabiilsed, kuigi hoiaku objekti muutumise korral võib kättesaadav hoiak saada talitlust häirivaks, sest kättesaadavus võib kaasa tuua tundetuse muudatuse suhtes.³³ Lisaks assotsiatsiooni tugevusele mõjutab hoiaku kättesaadavust positiivselt vahetu kogemus hoiaku objektiga. Samuti uuritakse hoiaku väljapaistvust, ambivalentisust, järjekindlust emotsionaalse reaktsiooni ja tunnetuse vahel, äärmust, emotsionaalse reaktsiooni intensiivsust, tähtsust, tegevusvabadust jmt.³⁴ Üksiktegevuse ennustamise eesmärgil üldise hoiaku alusel kasutatakse ‘vahendusmuutujaid’ – muutujaid, mis täpsustavad hüpoteesi.³⁵ Vahendusmuutujate hulka kuuluvad näiteks situatsioon, isiksus, komme, kontroll ja vahetu kogemus.³⁶

²⁷ Hogg, & Vaughan (2005), 166.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Fazio & Powel (1997), 430–436.

³⁰ Smith, Fazio & Cejka (1996), 888–898.

³¹ Fazio & Powel (1997), 430–436.

³² Bargh, Chaiken, Govender & Pratto (1992), 892–913.

³³ Fazio, Ledbetter, Towls-Schwen (2000), 197–210.

³⁴ Hogg, & Vaughan (2005), 169.

³⁵ Näiteks A põhjustab B, kuid üksnes (vahendaja) C olemasolul.

³⁶ Hogg, & Vaughan (2005), 169–170.

1.2 HOIAKU KUJUNDAMINE

Valitseva seisukoha järgi on hoiak pigem õpitud kui kaasasündinud seisund. Näiteks biheivioristlik koolkond uurib eelkõige vahetu kogemuse, klassikalise tingimise³⁷ ja instrumentaalse tingimise³⁸ mõjusid hoiaku kujundamisele. Vahetu kogemus varustab inimest informatsiooniga hoiakuobjekti omadustest. See informatsioon viib tõekspidamiste kujundamiseni, mis omakorda mõjutab inimese sallivust või sallimatust hoiakuobjekti suhtes.³⁹ Hoiaku kujundamine klassikalise tingimise kaudu seisneb selles, et korduv assotsiatsioon kutsub esile sellise reaktsiooni kunagi neutraalse stiimuli suhtes, mida enne seda kutsus esile teine stiimul. Näiteks tekitab meeldiv keskkond inimesele hea tuju, mida tema seostab sealsamas oleva teise inimesega, tugevdades inimese sümpaatiat teise inimese vastu. Erinevates eksperimentides veenis mõjustav sõnum katseisikuid rohkem, kui selle esitamise ajal anti neile karastusjook või mängiti head muusikat.⁴⁰ Instrumentaalse tingimise korral tugevdatakse käitumist, mis toob kaasa positiivseid tagajärgi, mistõttu korratakse sellist käitumist tulevikus tõenäolisemalt, kui käitumist, mille esinemise tagajärg on negatiivne.⁴¹ Mõlema tingimise vormi korral rõhutatakse vahetu kinnistaja rolli hoiaku kujundamise ja säilitamise jaoks. Hoiak määratletakse käitumise liigimõistena ning operatsionaliseeritakse hindava vastusena.⁴² Vaatlusliku õppimise koolkond keskendub modelleerimisele, määratledes seda kui inimese kalduvust korrata tegelikes või sümboolsetes mudelites kajastuvat tegevust, hoiakut või emotsionaalset reaktsiooni. Kognitiivses psühholoogias uuritakse hoiaku kujundamist tunnetusliku arengu seisukohalt. Tunnetusliku järjepidevuse teooriate⁴³ järgi on hoiaku kujundamisel tegu seoste rajamisega paljude elementide, eelkõige tõekspidamiste, vahel. Mida suuremaks on kasvanud seotud elementide arv, seda tõenäolisem on üldistuse ehk hoiaku kujundamine üksikelementide asemele.⁴⁴

³⁷ Klassikalise tingimise seaduspärasused: seose tugevnemine (omandamine); kustumine; iseeneslik taastumine; üldistamine; stiimulite eristamine; kõrgema taseme tingimine.

³⁸ Käitumisaktile järgnevad mõjutegurid mõjutavad käitumist tulevikus. Kui käitumisele järgneb soovitud tulemus, siis on selle käitumise tõenäosus tulevikus suurem (positiivne sarrustamine, ingl k *positive reinforcement*), negatiivse tulemuse korral aga väiksem (negatiivne sarrustamine, ingl k *negative reinforcement*).

³⁹ Vt. Fishbein, & Ajzen (1975).

⁴⁰ Hogg, & Vaughan (2005), 172–173.

⁴¹ *Ibid.*, 173.

⁴² Vt. Fishbein (1967).

⁴³ Sealhulgas bilansi teooria, kognitiivse dissonantsi teooria.

⁴⁴ Hogg, & Vaughan (2005), 173–174.

1.3 MÕJUSTAV TEABEVAHETUS

Mõjustav teabevahetus on teabe saaja⁴⁵ hoiaku ja käitumise muutmiseks mõeldud sõnumi kujundamine, edastamine ja vastuvõtmine. Mõjustavat teabevahetust uuris süstemaatiliselt Yale'i ülikoolis Carl Hovland (1912–1961). Ühendriikides arvatakse, et tema tööd panidki aluse mõjustamispsühholoogiale. Ta on leidnud, et saamaks aru, miks inimene hoolitseb, mõistab, mäletab ja nõustub mõjustava sõnumiga, tuleb uurida inimest, kes edastab teavet, teabe sisu, ja selle inimese omadusi, kes võtab teabe vastu.

Mõjustamisprotsessis eristas Carl Hovlandi koolkond nelja etappi: tähelepanu, mõistmist, nõustumist ja säilitamist. Kuigi Yale'i ülikooli lähenemist kasutatakse endiselt teatud määral teabevahetuse teoorias⁴⁶, ei ole kõik nende järeldused pidanud hüpoteeside ümberlükkamisele vastu. Ehkki kaasaegses sotsiaalspsühholoogias ei olda ühisel seisukohal mõjustamise etappide suhtes, ei vaielda ilmselt selle üle, et eelkõige äratatakse teabe saaja tähelepanu mõjustava teabe vastu, seejärel mõistab teabe saaja selle sisu ja mõtleb sellele.⁴⁷ Ollakse seisukohal, et teabe saaja mõjustamine on edukam, kui korraga käivitatakse kolme muutujat: edastajat, teavet, teabe saajat.

Mõjustamispsühholoogias loetakse üldiseks seisukohaks, et teabe edastaja omadused avaldavad mõju nõustumisele mõjustava sõnumiga. Edastaja usaldusväärsuses eristatakse üldistatult atraktiivsust, veetlust, sarnasust, tuttavlikkust ja asjatundlikkust.

Hoiaku muutmise seisukohalt uuritakse ka mitut teabega seotud muutujat. Mälu tegevusega seotud kordamise mõju uurides leiti, et väite kordamisel paistab see tõeväärsem.⁴⁸ Ilmselgelt suurendab teabe korduv esitamine ka selle tuttavlikkust. Hirnu toimet seletatakse tihti ümberpööratud U-kõvera hüpoteesi abil, mille kohaselt hirnu madala taseme korral ei pruugi saaja teavet vastu võtta. Hirnu taseme kasvatamisega suureneb saaja tähelepanu. Samas, väga hirmuäratava teabe esitamine võib esile kutsuda nii kõrget ärevust või paanikat, et saaja ei taba täiel määral teabe sisu.⁴⁹ Kaasaegsemad hüpoteesid seletavad hirmutava teabe toimet hirnu tajumise ja saaja uskumuse vahekorraga, kas olukorda parandav või heastav käitumine on võimalik. Hoiaku määratlemisel eristatakse fakte ja tundeid.⁵⁰ Hoiaku muutmisele suunatud teabes võib samuti eristada faktilist ja hinnangulist osa. Faktiline osa sisaldab

⁴⁵ Edasi kasutatakse sünonüümidenä sõltuvalt kontekstist 'teabe saaja', 'teabe adressaadi' ja 'teabe vastuvõtja' mõisteid.

⁴⁶ Ingl k *communication theory*.

⁴⁷ Hogg, & Vaughan (2005), 200–204.

⁴⁸ Arkes, Boehm, & Xu (1991), 576–605.

⁴⁹ Hogg, & Vaughan (2005), 207–208.

⁵⁰ Haddock, & Zanna (1999), 75–100.

inimese, eseme või nähtuse sisulisi tunnuseid, kuid ainuüksi tunnuste loetlemine ei tee veel teavet veenvaks, sest teabe edastamise ja vastuvõtmise seisukohalt on oluline, et teabe saaja omastaks neid tunnuseid kogumis ehk saaks aru teabe üldisest järeltulest.⁵¹ Kuigi hinnangu andmine inimesele, esemele või nähtusele ja mingi emotsioon nende suhtes ei ole üks ja sama, on ka veenva teabe edastamisel oluline arvestada sellega, et hoiaku puhul võib teatud määral olla tegu hinnangute kogumiga, millest tulenevalt võiks eesmärgi saavutamiseni viia hoopiski emotsiooni edastamine, mille korral kutsutakse teabe saajas esile üldine hea või halb tunne teabe objektiks oleva inimese, nähtuse või eseme suhtes. Seega võib veenmiseks mõeldud teave üheaegselt sisaldada nii faktilist kui ka hinnangulist osa.⁵² Kaasaegses sotsiaalpsühholoogias arutletakse ka selle üle, kas edastatav teave peab vastama mõjustatava hoiaku alusele, st kui hoiak on eelkõige emotsionaalne, siis selle muutmiseks sobiks rohkem emotsionaalne teave, ja vastupidi.⁵³ Chaiken ja Eagly on leidnud, et lihtsa teabe mõistmiseks kutsub videosalvestus hoiakus esile suuremaid muutuseid, ning vastupidi, keerulisema teabe puhul tekitab suurema muutuse selle kirjalikus vormis esitamine.⁵⁴

Viimasena tutvustatakse muutujaid, mis on seotud mõjustava sõnumi (ja selles sisalduva teabe) saajaga. McGuire püstitas hüpoteesi, et nii madala kui ka kõrge enesehinnanguga inimesed on vähem mõjustatavad, võrreldes keskmise enesehinnanguga inimestega, seletades seda sellega, et madala enesehinnanguga inimesed ei ole teavet töödeldes piisavalt tähelepanelikud, sellal kui kõrge enesehinnanguga inimesed on vähem mõjustatavad tänu enesekindlusele.⁵⁵ Kaasaegses psühholoogias jaatatakse seisukohta, et kui mõjustava sõnumi teema ei ole soo suhtes erapoolik, ei ole ka mees- ja naissoost teabesaaja mõjustatavuses tuvastatavaid erinevusi.⁵⁶ Isiksuse omadustes, mis omavad tähtsust inimese mõjustatavuse seisukohalt, eristatakse tunnetusvajadust, lõpetatuse tunnet, hindamisvajadust ja järjepidevust. Mida suuremal määral on inimesel nimetatud omadused väljendunud, seda tagasihoidlikum on sellise inimese mõjustatavuse tõenäosus.⁵⁷ Uurimustes vanuse mõju kohta hoiaku muutusele tavaliselt püstitada mitu omavahel seotud hüpoteesi. Kasvava püsivuse teooria kohaselt on tundlikkus hoiaku muutusele suurem varases täiskasvanueas, kuid väheneb tasapisi eluea jooksul. Noor täiskasvanu elab üle muljetavaldavaid aastaid, mil kujunevad

⁵¹ Vt. Beatti, & Mitchell (1985).

⁵² Reklaamipsühholoogias levinud teooriate laiendamine kogu sotsiaalpsühholoogia valdkonnale (vt. Hogg, & Vaughan (2005), 207–208).

⁵³ Vt. Edwards (1990); Petty, & Wegener (1998).

⁵⁴ Chaiken, & Eagly. (1983), 241–256.

⁵⁵ McGuire (1968), 1130–1187.

⁵⁶ Hogg, & Vaughan (2005), 211.

⁵⁷ *Ibid.*, 211.

tema hoiakud, tõekspidamised ja väärtused. Järgmisena eristatakse keskmise vanuse eluetappi, mil täiskasvanu on vähem tundlik, ja hilisemat etappi, mil tundlikkus uuesti kasvab.⁵⁸ Eelnevad tõekspidamised mõjutavad mõjustatavust. Eelnevate tõekspidamistega vastandlikke argumente hinnatakse põhjalikumalt ja väärtustatakse madalamalt, kui eelnevate tõekspidamistega kooskõlas olevaid argumente. Eelarvamus suureneb veelgi, kui eelnevad tõekspidamised toetuvad emotsionaalsetele veendumustele.⁵⁹ Arvatakse, et ka tunnetuslikel eelarvamustel⁶⁰ on oluline mõju hoiaku kujundamisele ja muutusele.

⁵⁸ Hogg, & Vaughan (2005), 212.

⁵⁹ Edwards, & Smith. (1996), 5–24.

⁶⁰ Ingl k *cognitive bias*.

2 SÕNUMI TÖÖTLEMISE MODELLEERIMINE

2.1 SÕNUMI TÖÖTLEMISE MUDELITEST

Vaatamata koolkondade vahelistele erinevustele mõjustava sõnumi oluliste tunnuste suhtes, ühendab neid koolkondi sarnane lähenemine sõnumi töötlemise põhjalikkusele. Psühholoogilise mõjustamise kompleksse modelleerimise asjus nimetatakse eelkõige Richard Petty ja John Cacioppo väljatöötatud mõjustava sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosuse mudelit⁶¹. Selle mudeli järgi keskendub mõjustava sõnumi saaja selles sisalduvatele argumentidele. Et mõtlemine on suuri jõupingutusi nõudev tegevus, kaldub sõnumi vastuvõtja teavet põhjalikult uurima üksnes juhul, kui see on tema jaoks oluline. Vastavalt sellele eristatakse kaht mõjustamise protsessi. Keskse mõjustusteedega on tegu siis, kui argumente uuritakse põhjalikult. Sõnumi saaja töötleb argumentatsiooni läbi, võrdleb olemasolevate hoiakutega, võtab vajaliku välja, kujundab vajadusel vastuargumendid ja jõuab põhjendatud järeldusele, mida toetab sõnumis sisalduv teave. Sõnumi saaja reageering on seotud sõnumis sisalduva teabega. Arvesse tuleb võtta nii tegureid, mis avaldavad mõju sõnumi saaja motivatsioonile saadud sõnumit läbi töötada, kui ka saaja võimkust selleks tegevuseks. Tugeva negatiivse hoiaku puhul võib sõnum selle saajal hoopiski bumerangiefekti esile kutsuda. Keskse mõjustustee eeliste hulka kuulub hoiaku muutuse püsivus ning esile kutsutavate muutuste ennustatavus.⁶² Mõjustava sõnumi saaja motivatsiooni või võime kahanemisel teabe töötlemise vastu kasvab perifeerse mõjustustee osakaal. Sõnumi saaja toetub rohkem üldistele muljetele, sõnumi esimesele osale, enda tujule ja mõjustava sõnumi kontekstile, mida üldistavalt nimetatakse otsustuslikuks heuristikaks ehk otseteeks. Mõjustava sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosuse mudeliga konkureerib heuristilis-süsteematilise töötlemise mudel, mille järgi eristatakse mõjustava sõnumi süsteemalist vs. heuristilist töötlemist. Süsteematilise töötlemise puhul hinnatakse argumente. Heuristiline töötlemine seisneb eespool kirjeldatud otsetee rakendamises, järeldamise protsessi lihtsustamise eesmärgil. Heuristiline töötlemine rakendab nii selliseid truisme, nagu 'pikem argument on tugevam argument', 'statistika ei valeta', kui ka näiteks tuju mõju.⁶³ Heuristilist töötlemist kasutatakse niikaua, kui see rahuldab inimese vajadust olla kindel omaksvõetud hoiakus.

⁶¹ Edaspidi ka *ELM*, ingl k *Elaboration Likelihood Model*.

⁶² Vt Petty, & Cacioppo (1986).

⁶³ Schmidt, & Brewer (2000) leidsid, et kohtunike tuju avaldas mõju teabe töötlemisele ja otsustamisele. (Effects of mood and emotion on juror processing and judgements. Paper presented at the Society of Australian Social Psychologists Conference, Fremantle. (Tsit: Hogg, & Vaughan (2005), 215).

Piisava kindluse nappuse ilmnemisel minnakse üle ressurssinõudvamale süstemaatilisele mudelile.⁶⁴ Viimasena mainitakse reaktiivset vastupanu⁶⁵ – selliselt tähistati inimese psüühilist seisundit, mis käivitub, kui ta puutub kokku tajutava mõjustamisega ehk katsega piirata tema käitumisvabadust. Inimene kaldub kohandama oma käitumist mõjustamisest vastupidisesse suunda. Seda efekti nimetati hoiaku negatiivseks muutmiseks.⁶⁶

Esimeses peatükis on 'isiku' all mõeldud 'keskmist *ex ante* isikut' keskmiste teadmiste ja elukogemusega. Kuivõrd mõjustavat sõnumit vastuvõtvaks isikuks on kohtunik, võetakse kokku selle isiku sotsioloogiline pilt. Üldistatult on Eesti kohtunik: 1) eriteadmistega isik, kes on omandanud akadeemilise kõrghariduse õigusteaduses; 2) praktilise psühholoogia valdkonnast eriteadmistega isik, kes on töötanud vähemalt viis aastat korrakaitseorganites, kohtus või õigusnõustamise valdkonnas; 3) vähemasti 28-aastane, kuid kindlusega külgneva tõenäosusega pigem vähemalt keskikka jõudnud isik; 4) võrdlemisi võrdse tõenäosusega mees- või naissoost isik; 5) omandanud pigem inkvisitsioonilise kohtumenetluse võtted ja tõekspidamised; 6) väliselt tasakaalukas ning oskab või vähemasti praktiseerib oma mõtete ja tunnete varjamist; 7) tarbib vähe alkoholi. Mõõndusega, et tegemist on olulisel määral tingliku, lihtsustatud ja romantiseeritud üldistusega Eesti kohtuniku kohta, annab see siiski üldistatud suunised hindamaks teatud mõjustamisvõtete hinnangulist mõju kirjeldatud tunnustega isikule. Edaspidi lähtutakse mõjustatavat isikut kujutledes siin toodud sotsioloogilisest üldistusest.

2.2 SÕNUMI TÖÖTLEMISE TELG

Kooskõlas Festingeri väitega⁶⁷ postuleerib ka ELM, et inimene on motiveeritud õigete hoiakute hoidmiseks. Kuigi inimene soovib hoida õigeid hoiakuid, sõltub küsimusega seotud töötlemise ulatus ja olemus, st kuivõrd inimene on tahtlik või suuteline hindama sõnumit, individuaal- ja situatsiooniteguritest.⁶⁸ Veenmise kontekstis mõistetakse töötlemise all seda, mil määral inimene keskendub mõjustavas sõnumis sisalduvatele argumentidele. Kui tingimused soodustavad inimese võimet mõtlemisele, siis väidetakse, et töötlemise tõenäosus on kõrge. See tähendab, et inimene pigem püüab ligi pääseda mälust pärit asjakohastele assotsiatsioonidele, piltidele ja kogemustele, kontrollida ja täpsustada väliselt pakutud argumente mälust saadavate assotsiatsioonide valguses, teha põhjendatud järeldused

⁶⁴ Hogg, & Vaughan (2005), 215.

⁶⁵ Ingl k *reactance*.

⁶⁶ Vt. Brehm, J. W. (1966). A theory of psychological reactance. New York: Academic Press.

⁶⁷ Festinger (1950).

⁶⁸ Petty, & Cacioppo (1986), 128.

argumentide väärtuse kohta ning lõpuks kujundada üldise hoiaku mõjustava sõnumi suhtes. Küsimuse põhjalik töötlemine toob tavaliselt kaasa uued argumendid või sõnumis sisalduvate argumentide isikliku tõlgendamise, moodustades terviku tõlgendamise aluseks oleva 'skeemiga'⁶⁹ hoiaku objekti suhtes.⁷⁰ Sõnumi töötlemise põhjalikkust võib vaadelda kui järjepidevust, mis algab mitte-mõtlemisest küsimusega seotud teabele kuni iga argumendi täieliku ja põhjaliku töötlemiseni. Selle kontiinumi kõrgemas osas paiknevad teooriad⁷¹ eeldavad, et inimene püüab sõnumis esitatud teavet hoolikalt hinnata. Alumises osas paiknevad veenmise teooriad keskenduvad sellele, kuidas lihtsad emotsionaalsed protsessid mõjutavad hoiakuid⁷². Kuigi need teooriad on Petty & Cacioppo sõnul kohaldatavad eelkõige olukordadele, kus argumenti selgesõnaliselt ei kaitsta, peaksid need siiski olema kohaldatavad ka sellistele olukordadele, kus argumenti kaitstakse, kuid inimesel ei ole võimet ega motivatsiooni argumendi kaitset arvesse võtta. Hoiakuid võib siiski muuta, kui hoiaku objekt on seostatav suhteliselt tugeva positiivse või negatiivse emotsionaalse vallandajatunnusega⁷³ või nõrgem vallandajatunnus on pidevalt seostatav hoiaku objektiga.⁷⁴

Antud töös ei seata kahtluse alla seda, et sotsioloogiliselt keskmine kohtunik on motiveeritud õigete hoiakute kujundamiseks. Õiguskord on talle selleks ka soodsad tingimused loonud. Seega, kriminaalkohtumenetluse olukorras on mõjustava sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosus kohtuniku poolt hinnanguliselt kõrge, kus käivituvad assotsiatsioonid ja kogemused ning tehakse põhjendatud järeldused, mille alusel kujundatakse hoiak mõjustava sõnumi suhtes. Küsitavaks jääb, kui tõenäoline on kohtuniku mittemõtlemine või kallutatud mõtlemine sõnumis sisalduvatele argumentidele olukorras, kus käivituvad kinnistunud hoiakud.

2.3 ARGUMENDID, VALLANDAJATUNNUSED JA TÖÖTLEMINE

Muutujad võivad mõjutada hoiaku muutuse ulatust ja suunda, toimides veenvate argumentidena, toimides perifeersete vallandajatunnustena või mõjutades küsimuse töötlemise ulatust ja suunda.⁷⁵ Argumente peetakse sõnumis sisalduva teabe ühikuteks, mis on seotud isiku subjektiivse kindlaksmääramisega kaitstava seisukoha tõeliste väärtuste suhtes. ELM-i katsetades lükkasid Petty ja Cacioppo edasi küsimuse, millised konkreetsed omadused

⁶⁹ Cacioppo, & Petty, 1984a.

⁷⁰ Petty, & Cacioppo (1986), 128.

⁷¹ Inokulatsiooniteooria (McGuire, 1964), kognitiivse vastuse teooria (Greenwald, 1968), infointegratsiooni teooria (Anderson, 1981) ja põhjendatud tegevuse teooria (Aizen, & Fishbein, 1980).

⁷² Klassikaline tingimine (Staats, & Staats, 1958), lihtne esitamine (Zajonc, 1968, 1980).

⁷³ Vallandajatunnus on tunnus, mis vallandab kinnistunud käitumismustrid. (Cialdini, (2005), 19).

⁷⁴ Petty & Cacioppo (1986), 129.

⁷⁵ *Ibid.*, 132.

teevad argumendi veenvaks, määratledes argumentide kvaliteedi empiirilisel viisil. Nad valmistasid ette hulga argumente (nii intuitiivselt mõjukaid kui ka ekslikke) ülikooli õppemaksu tõstmise kasuks. Seejärel tutvustati neid argumente veenvuse hindamiseks valimi respondentidele. Saadud tulemuste põhjal valisid teadlased välja 'tugevad' ja 'nõrgad' mõjustavad sõnumid. Mõne aja pärast tutvustati valimi teistele respondentidele üht neist sõnumitest ja paluti seda hinnata. Pärast sõnumiga tutvumist panid vastajad kirja mõjustava sõnumiga esile kutsutud mõtted. Kirja pandud mõtted jagati vastavalt sellele, kas need olid kaitstava seisukoha suhtes soodsad, ebasoodsad või neutraalsed. Uurijad leidsid, et tegu oli tugeva sõnumiga, kui see sisaldas argumente, millele mõtlemine kutsus esile valdavalt soodsad mõtted. Uurijad leidsid, et hoiaku positiivseks muutmiseks peaksid mõtted olema soodsamad kui need, mis olid enne sõnumi esitamist. Nõrk sõnum sisaldas omakorda argumente, millele mõtlemine kutsus esile valdavalt ebasoodsad mõtted. Hoiaku negatiivseks muutmiseks (bumerang) peaksid mõtted olema ebasoodsamad kui need, mis olid enne sõnumi esitamist.⁷⁶ Hinnanguliselt ei erine kohtumenetluses esitatud argumentide hindamine refereeritava teose autorite eksperimendi tulemi järeldustest. Et muuta kohtuniku hoiak positiivseks mõjustava sõnumi suhtes, peaksid kohtuniku mõtted olema tõendamiseseme teatud asjaolu tõendatuse suhtes soodsamad kui need, mis olid enne sõnumi esitamist. Ja vastupidi, kohtuniku hoiaku negatiivseks muutmiseks tõendamiseseme teatud asjaolu tõendatuse suhtes, peaksid tema mõtted olema ebasoodsamad, kui need, mis olid enne sõnumi esitamist. Teine viis on kasutada vallandajatunnust, mis peaks mõjutama hoiakuid olukorras, kus argumente ei töödelda. Vallandajatunnused vallandavad emotsionaalseid seisundeid, mis seostuvad hoiaku objektiga (tõhusaks on osutunud sellised kinnistused nagu karistus (nt elektrilöök; Zanna, Kiesler, & Pilkonis, 1970)) või need, mis viitavad juhtreeglitele (nt tasakaalule; Heider, 1946) ja järeldustele (nt eneseteadvusele; Bem, 1972).⁷⁷ Kolmas viis, kuidas muutuja võib veenmist mõjustada, on sõnumi töötlemise ulatuse või suuna määramine. Muutujad võivad mõjutada argumentide töötlemist suhteliselt objektiivsel või suhteliselt kallutatud viisil.⁷⁸ Suhteliselt objektiivse töötlemise korral motiveerib muutuja indiviidi nägema argumentide tugevaid külge ja vigu. Suhteliselt kallutatud töötlemine suunab töötlemist kinnistunud skeemi säilitamiseks või tugevdamiseks.⁷⁹ Mõistagi leevendavad apellatsiooni- ja kassatsioonikohtud teatud määral sõnumi suhteliselt kallutatud töötlemise tagajärgi.

⁷⁶ Vt Petty, & Cacioppo (1986), 132–133.

⁷⁷ *Ibid.*, 134–135.

⁷⁸ Petty, & Cacioppo (1981a).

⁷⁹ Vrd Bobrow, & Norman (1975); Landman, & Manis (1983).

Erialakirjanduses ollakse seisukohal, et põhjaliku töötlemise tingimustes mõjutab hoiakuid enamasti argumentide kvaliteet. Madala töötlemise tingimuste korral mõjutavad hoiakuid enamasti perifeersed vallandajatunnused. Mõõduka töötlemise tingimustes võivad muutujad suurendada või vähendada sõnumite töötlemist kas suhteliselt objektiivsel või kallutatud viisil.⁸⁰

2.4 OBJEKTIIVNE TÖÖTLEMINE

Muutujad, mis mõjutavad motivatsiooni või oskust töödelda sõnumit suhteliselt objektiivsel viisil, teevad seda kas suurendades või vähendades argumendi töötlemise põhjalikkust. Kui kohtuniku motivatsioon või võime töödelda asjassepuutuvaid argumente on üsna madal, siis ei peaks kohtunik eristama nõrku argumente tugevatest. Kõnesoleva 'keskmise kohtuniku' puhul ei käsitleta motivatsiooni küsimust, sest kohtuniku motivatsiooni mõjustamine viidaks üsna kaugele õiguskorra ettekirjutustest, vaid piirduakse nentimisega, et kohtuniku võimet töödelda asjassepuutuvaid argumente on hinnanguliselt võimalik mõjutada.⁸¹ Kui argumentide töötlemise põhjalikkus kasvab suhteliselt objektiivsel viisil, peaks kohtunik paremini eristama tugevaid argumente nõrkadest. Täpsemalt peaks tugevate argumentidega sõnum esile kutsuma rohkem nõustumist, kui seda põhjalikult töödeldakse, kuid nõrkade argumentidega sõnum peaks esile kutsuma vähem nõustumist, kui töötlemine on pigem põhjalik kui pealiskaudne.⁸² Samas, kui argumentide töötlemine on häiritud võime nappuse tõttu, peaks argumentide kvaliteet olema veenmisel vähem määrav. Täpsemalt, tugev sõnum peaks esile kutsuma võrdlemisi vähem nõustumist, kui töötlemine on häiritud, kuid nõrk sõnum peaks esile kutsuma võrdlemisi rohkem nõustumist.

Alljärgnevalt hinnatakse, kuidas häiring mõjutab andmete töötlemist suhteliselt objektiivsel viisil. Kõrvalejuhtimine häirib mõtteid, mida sõnum tekitab. Häiring peab olema eriti oluline, kui tegemist on sõnumi töötlemiseks motiveeritud ja võimelise isikuga. Seda küsimust uurides püstitati hüpotees, et madala motivatsiooni ja sõnumi töötlemise võime korral avaldab häiring oluliselt madalamat mõju.⁸³ Eksperimendi läbiviimiseks valmistati ette kaks vastuolulist sõnumit. Mõlemad sõnumid väitsid, et üliõpilaste ülikooli õppemaksu tuleks suurendada 20% võrra, kuid sõnumid erinesid viie peamise argumendi seisukohalt. Tugevad argumendid valiti nii, et need tekitasid eelkõige soodsaid mõtteid, ja nõrgad argumendid valiti nii, et need

⁸⁰ Petty, & Cacioppo (1984c).

⁸¹ Vastuvõtmiseks eriteadmisi eeldav teave eksperdi või asjatundja puudumise olukorras, vallandajatunnused, häiringud jms.

⁸² Vt Petty, & Cacioppo (1986), 138.

⁸³ Petty, & Brock (1981).

kutsusid esile peamiselt ebasoodsaid mõtteid. Häiriv ülesanne eeldas, et katseisikud registreeriksid jälgimislehele kvadranti, kus X vilkus nende ees oleval ekraanil. Katseisikutele öeldi, et X-d ei vilgu (ei häirita), või X-d ilmusid ekraanile 15- (väikese häirimisega), 5- (keskmise häirimisega) või 3- (kõrge häirimisega) sekundilise intervalliga. Pärast ühe sõnumi kuulamist kõrvaklappide kaudu täitsid katseisikud hoiaku mõõtmise vormid ning 2,5 minuti pärast vastasid ka lisaküsimustele. Registreeriti märkimisväärne *sõnumikvaliteedi x häirimisvõime* vastastikune mõju. Suurenev häiring kutsus esile soodsama hoiaku, kui sõnum oli nõrk, ning vähem soodsa hoiaku, kui tegu oli tugeva sõnumiga. Kõrge häiringutase vähendas vastuargumendi kujundamise võime just nõrga, kuid mitte tugeva argumendi korral.⁸⁴ Hinnanguliselt kutsub ka kohtumenetluses suurema häiringuga esitatud nõrk argument esile soodsama hoiaku, ehk tõenäosuslikumalt nõustutakse kaitse või süüdistuse poolt esitatud nõrga argumendiga, kui see esitatakse koos mõne häiriva muutujaga või häiriva muutuja taustal.⁸⁵ Tugeva argumendi puhul on olukord hinnanguliselt vastupidine ehk häiringu suurenenud tase kutsub esile vähem nõustumist, kui argumendi töötlemisse sekkub mõni häiriv muutuja.

Erialakirjanduses esineb seisukohti, et mõjustava sõnumi kordamine kipub kõigepealt suurendama, kuid seejärel vähendama nõustumust.⁸⁶ Tuginedes kogutud uurimustulemustele, püstitasid Petty ja Cacioppo hüpoteesi⁸⁷, et sõnumi kordamisel on tegu kaheastmelise hoiaku muutmise protsessiga. Arvatakse, et esimesel etapil annab sõnumi korduv esitus vastuvõtjatele suurema võimaluse uurida sõnumi sisu suhteliselt objektiivsel viisil, suurendades inimese võimet töödelda sõnumis sisalduvaid argumente. Eeldatakse, et kordamine on kasulik eelkõige siis, kui sõnumi töötlemiseks on vaja lisavõimalusi, näiteks siis, kui võime töödelda sõnumi täielikku sisu ainult ühe esitluse korral on väike, näiteks sõnum on keeruline, või kui motivatsioon sõnumi töötlemiseks selle ainsa esitluse korral on madal. Kui isik on sõnumi sisu piisavalt käsitlenud, siis algab teabetöötluse teine etapp. Selles etapis lõpeb sõnumi suhteliselt objektiivne töötlemine, sest sõnumi ülearune esitus kutsub esile tühimuse ja tõrjuva suhtumise. Nii tühimus kui ka tõrjuv suhtumine kutsuvad esile sõnumiga nõustumise vähenemise, kas esinedes negatiivse vallandajatunnusena või

⁸⁴ Petty, Wells, & Brock (1976), Eksperiment 1.

⁸⁵ Talis Bachmanni seisukoht perifeerse tee taktika kasutamise kohta: „Näiteks, kui pagasis pole raudkõvasid fakte ja argumente, hakatakse häirima kohtu valmidust ja võimet tsentraalse tee kaudu sügavamalt asju vaagida, perifeerse tee abil häirima ja diskrediteerima vastaspoole poolt esitatavat, mõjuma efekti ja vormi kaudu.“ (Bachmann (2015), 305–306).

⁸⁶ Cacioppo, & Petty (1979b); Calder, & Sternthal (1980); Gorn & Goldberg (1980); Harrison (1977); Sawyer (1981).

⁸⁷ Cacioppo, & Petty (1979b).

moonutades teabe töötlemist.⁸⁸ Kui sotsioloogiliselt 'keskmisele kohtunikule' esitatakse korduvalt keeruline sõnum, siis hinnanguliselt suurendatakse kohtuniku võimet töödelda selles sõnumis sisalduvaid argumente suhteliselt objektiivsel viisil. Kui argument on piisavalt esitatud, siis hakkab ülearune esitus esile kutsuma tõrjuvat reaktsiooni esitatava argumendi suhtes, esinedes vallandajatunnusena või moonutades argumendi töötlemist. Näiteks kohtuasjas 3-1-1-94-14 on kohus asunud seisukohale, et „mitmes kõites sisalduvaid mitmesaja lehekülje pikkusi kaitsjate teese tuleb lugeda ebamõistlikult mahukateks: kaitsjad oleksid pidanud oma väiteid esitama kokkuvõtlikumalt ja lühemalt.“⁸⁹ Seega, hinnanguliselt ei erine 'keskmise kohtuniku' reaktsioon korduvale esitamisele keskmise *ex ante* isiku reaktsioonist.

Erialakirjanduses jagatakse arvamust, et sõnumi isiklik tähtsus mõjutab sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosust.⁹⁰ Tähtsust hinnatakse küsimuse isiklike tagajärgede arvu, ulatuse ja kestuse alusel. Ühes eksperimendis tutvustati katseisikutele mõjustavat sõnumit, milles rõhutati, et kolledži lõpetajad peaksid lõpetamise nõudena läbima põhjaliku eksami oma põhivaldkonnas. Poolte katseisikute puhul olid sõnumi argumendid tugevad ja veenvad ning teisel poolel olid argumendid nõrgad ja ebakindlad. Poolte katseisikute puhul rääkis kõneleja, et eksamid viiakse läbi nende ülikoolis (Missouri ülikool), ja pooltele räägiti, et süsteem kehtestatakse teises ülikoolis (Põhja-Carolina osariigis). Sõnumi *kvaliteet x isikliku tähtsuse* interaktsioon näitas, et kui sõnum oli tugev, kutsus kasvav isiklik tähtsus esile ka sõnumimeelse hoiaku olulist kasvu, ent kui sõnum oli nõrk, siis kasvav isiklik tähtsus vähendas oluliselt ka sõnumimeelset hoiakut.⁹¹ Esimesel lähenemisel ei saaks isikliku tähtsuse küsimus kohtuniku puhul tõusetuda. Tõepoolest, KrMS § 49 lg 1 kohaselt on kohtunik kohustatud kriminaalmenetlusest taanduma, kui ta: 1) on varem samas kriminaalasjas teinud madalama astme kohtu lahendi või kohtu lahendi, mille kõrgema astme kohus on osaliselt või täielikult tühistanud, välja arvatud juhul, kui kõrgema astme kohus on lahendi tühistamisel saatnud kriminaalasja uueks arutamiseks samas kohtukoosseisus; 2) on samas kriminaalasjas eeluurimiskohtunikuna teinud käesoleva seadustiku §-s 132, 134, 135 või 137 nimetatud kohtumääruse, välja arvatud kriminaalasja arutamisel kokkuleppe- ja käskmenetluses; 3) on varem osalenud samas kriminaalasjas kriminaalmenetluse muu subjektina; 4) on või on olnud

⁸⁸ Petty & Cacioppo (1986), 143.

⁸⁹ RKKK 22.06.2015 otsus 3-1-1-94-14, 273.

⁹⁰ Ego-kaasamine (Rhine, & Severance (1970); Sherif, Sherif, & Nebergall (1965)); probleemide kaasamine (Kiesler, Collins, & Miller (1969)); küsimusega seotus (Apsler & Sears (1968); Sherif, Kelly, Rodgers, Sarup, & Tittler (1973); tugev huvitatus (Sivacek, & Crano (1982)).

⁹¹ Petty, & Cacioppo (1986), 146–148.

käesoleva seadustiku § 71 lg 1 järgi süüdistatava, kannatanu või tsiviilkostja lähedane.⁹² Sama paragrahvi lõige 6 näeb ette, et kui kohtunik leiab, et ta ei saa olla erapooletu käesoleva paragrahvi lõikes 1 nimetatata põhjusel, esitab ta taandamistaotluse käesoleva seadustiku §-s 49¹ ettenähtud korras.⁹³ Väliselt välistavad seaduslikud ettekirjutused ammendavalt isikliku tähtsuse tekkimise põhjuseid. Samas, isiklik värving ning selle kaudu teatud määral ka tähtsus on ülekantav ja omandatav vahetult kohtumenetluse käigus nii menetluseosaliste tegevuse ja tegevusetuse⁹⁴ kui ka kohtumenetluseväliste faktorite kaudu. Seetõttu, järeldatakse, et ka kohtuniku puhul kutsub kasvav isiklik tähtsus esile hoiaku tugevate argumentidega sõnumi poole. Nõrku argumente sisaldav sõnum kutsub hinnanguliselt esile kasvava isikliku tähtsuse taustal sõnumimeelse hoiaku alanemist.

Mitmes uuringus kontrolliti hüpoteesi, et inimesed, kes jagavad vastutust kognitiivse ülesande eest, avaldavad vähem vaimset pingutust kui inimesed, kes vastutavad ülesande täitmise eest individuaalselt. 1982. aastal viisid Harkins ja Petty läbi uuringu, milles paluti õpilastel loetleda teatud esemete kasutusviise. Õpilastele öeldi kas „te üksi vastutate kasutusvalade loetelu koostamise eest“ või „jagate vastutust selle objekti kasutusviiside loetellu kandmise eest üheksa teise isikuga, ning koostate ühise loendi“. Mis puudutab esemeid, mille kasutamine oli suhteliselt lihtne, siis ainuüksi vastutavad isikud panid ette oluliselt rohkem kasutusviise kui need, kes vastutust jagasid. Raskemate ülesannete korral ei tuvastatud mingit *vastutus x kasutusviisid* korrelatsiooni. 1980. aastal viisid Petty, Harkins ja Williams läbi eksperimendi, kus katseisikud uskusid, et nad olid kas ainus isik, kes vastutas toimetust artikli hindamise eest, või üks kümnest vastutust jaganud inimesest. Igale katseisikule tutvustati ühte kolmest mõjustavast sõnumist. Kõik sõnumid olid ülikooli põhjaliku lõpueksami vajaduse kohta kooli lõpetamise nõudena. Üks sõnum sisaldas tugevaid argumente, teine sisaldas nõrku argumente ja kolmas sisaldas argumentide segu, mis kutsus esile nii soodsaid kui ka ebasoodsaid mõtteid. Hoiakute mõõtmised näitasid *sõnumi kvaliteeti x vastutuse* korrelatsiooni. Grupihindajad olid tunduvalt heatahtlikumad nõrgema sõnumi suhtes, kuid olid oluliselt vähem heatahtlikud tugeva sõnumi suhtes kui üksikud hindajad. Vastutuse ulatus ei mõjutanud sagatud sõnumi hindamist.⁹⁵

⁹² RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

⁹³ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

⁹⁴ „[Reageeringud] võivad väärtustada öeldut / kuuldut või sellele väärtusetuse värvingu anda. Need võivad ennast ühel või teisel moel tajuda lastes kaudselt väärtustada või mitte väärtustada isikuid või institutsioone, keda nad esindavad või keda oponeerivad.“ (Bachmann (2015), 298.)

⁹⁵ Petty, & Cacioppo (1986), 150.

Maakohtus arutab esimese astme kuritegude kriminaalasju eesistujast ja kahest rahvakohtunikust koosnev kohtukoosseis.⁹⁶ Teise astme kriminaalasju ja kriminaalasju lihtmenetluses arutab maakohtus kohtunik ainuisikuliselt.⁹⁷ Ringkonnakohtus arutab kriminaalasja vähemalt kolmest ringkonnakohtunikust koosnev kohtukoosseis.⁹⁸ Riigikohtus vaatab kriminaalasja läbi vähemalt kolmest riigikohtunikust koosnev kohtukoosseis.⁹⁹ Seega on kohtuotsus olulisel määral kollektiivne otsus üldjuhul keerulise asja suhtes, kus ka eespool kirjeldatud uuringute tulemite järgi puudub üheselt määratletav vastastikune mõju otsust tegevate isikute arvu ja otsuse kvaliteedi vahel. KrMS § 23 lg 6 järgi võib hääletamisel vähemusse jäänud kohtunik esitada eriarvamuse, mis avaldatakse koos kohtuotsusega.¹⁰⁰ Viimati osundatud ettekirjutus toetab seisukohta, et ka mitmest isikust koosneva kohtu koosseisu puhul on piisaval määral tegemist kohtuniku isikliku vastutusega. Kuigi eriarvamuse esitamise võimalust kasutasid kriminaalkolleegiumi koosseisu kuuluvad kohtunikud viis korda 2017. aastal ja kõigest kolm korda 2018. aastal, on tegemist elava instituudiga. Eespool toodud argumendid toetavad hüpoteesi, et ka kohtuasja kollektiivse arutamise korral säilib kohtuniku isiklik vastutus, mistõttu ei kandu tavakeskkonnas läbi viidud uuringute tulemused üks-ühele üle kriminaalkohtumenetlusele.

2.5 PÕHJALIK TÖÖTLEMINE VS VALLANDAJATUNNUSED

Kolledži üliõpilastel paluti kuulata sõnumit, mis toetas ülikooli lõpueksami sisseviimist. Uuringus käsitleti kolme muutujat: isiklik tähtsus, argumentide kvaliteet ja allika asjatundlikkus. Kõrge tähtsusega tingimustes pakuti eksami läbiviimist juba järgmisel aastal õpilaste enda ülikoolis, mõjutades seeläbi kõiki praegusi õpilasi. Madala tähtsusega tingimustes pakuti eksami läbiviimist 10 aasta pärast, mitte mõjutades seeläbi ühtegi praegust üliõpilast. Valikuliselt esitati kaitseisikutele kaitstava seisukoha poolt kas kaheksa kaalukat argumenti või kaheksa nõrka argumenti. Lõpuks öeldi mõnele katseisikule, et lint, mida nad kuulavad, põhineb kohaliku keskkooli ühe klassi koostatud aruandel, ja teistele, et lint põhineb Carnegie kõrghariduse komisjoni koostatud aruandel Princetoni ülikooli professori eestvedamisel¹⁰¹. Pärast sõnumi esitamist hindasid isikud oma hoiakut põhjaliku lõpueksami suhtes: 1) *isikliku tähtsuse x sõnumi kvaliteedi* vastastikune mõju on näidanud, et argumendi kvaliteedi puhul on tegu veenmise määravama muutujaga kõrge isikliku tähtsuse puhul; 2)

⁹⁶ KrMS § 18 lg 1 p 1 (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

⁹⁷ KrMS § 18 lg 2 (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

⁹⁸ KrMS § 19 lg 1 (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

⁹⁹ KrMS § 20 lg 1 (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

¹⁰⁰ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁰¹ Petty, & Cacioppo (1986), 153.

isikliku tähtsuse *x* allika asjatundlikkuse vastastikune mõju on näidanud, et allika asjatundlikkuse puhul on tegu veenmise määravama teguriga madala isikliku tähtsuse puhul. Madala isikliku tähtsuse tingimustes kutsub allika asjatundlikkuse suurendamine esile poolelioleva hoiaku, sõltumata mõjustava sõnumi kvaliteedist, st on märgata vallandajatunnuse efekti.¹⁰² Kui isik ei ole motiveeritud või ei suuda mõelda sõnumis sisalduvate argumentide tegelikule sisule, võiks selline isik eeldada, et mida rohkem argumente sõnum sisaldab, seda väärtuslikum see sõnum on. Üks Petty ja Cacioppo läbi viidud eksperiment on näidanud, et argumentide arv on olulisem veenmise tegur madala isikliku tähtsuse korral. Argumentide loogilisus on olulisem kõrge isikliku tähtsuse korral. Madala isikliku tähtsuse korral esineb argumentide arv vallandajatunnusena, kasvatades nõusolekut mõjustava sõnumiga, sõltumata argumentide kvaliteedist. Kõrge isikliku tähtsuse korral parandab argumentide arv nende töötlemise põhjalikkust.¹⁰³

KS § 70 lg 1 kohaselt täidab kohtunik oma ametikohustusi erapooletult ja omakasupüüdmata.¹⁰⁴ KrMS § 49 sätestab kohtuniku taandumise alused olukorras, kus kohtuniku varasematest otsustest samas kriminaalasjas või süüdistatava, kannatanu või tsiviilkostjaga lähedussuhtest tulenevalt omandab kriminaalasi kohtuniku jaoks ka isikliku värvingu, mille välistamisele on seadusandja tahe suunatud.¹⁰⁵ KrMS ja KS koostoimes määratlevad kohtuniku hoolsuskohustuse¹⁰⁶ mahu ja sisu. Asja isiklik tähtsus kohtunikule peab piirduma hoolsuskohustuse täitmisega, sealjuures sedastatakse, et kohtuniku hoolsuskohustuse täitmine selle kohustuse kõrge standardi tõttu külgneb teatud määral määratlemata mõistega 'isiklikult tähtis'. Sellest tulenevalt järeldatakse, et kohtuasi on ka kohtule suhteliselt kõrge isikliku tähtsusega. Suhteliselt kõrge isikliku tähtsusega olukorras ei peaks kohtunikule avaldama mõju argumentide arv, vaid nende sisu, kuid isikliku tähtsuse ehk 'hoolsuskohustuse' täitmise määra langemisel esineb hinnanguliselt ka kohtusaalis või kirjalikus menetluses kaitse või süüdistuse argumentide arv vallandajatunnusena, kasvatades kohtu nõustumise tõenäosust sõltumata argumentide kvaliteedist.

Üks muutuja, mis näib mõjutavat küsimusega seotud mõtlemise põhjalikkust, on sõnumi esitamise viis. Üldiselt annavad audio- ja videosalvestused trükistega võrreldes inimesele vähem võimalusi asjaga seotud argumentide töötlemiseks, sest sõnumi esitus on pigem

¹⁰² Ingl k *cue effect*.

¹⁰³ Petty, & Cacioppo (1986), 158–159.

¹⁰⁴ RT I 2002, 64, 390; RT I, 31.05.2018, 2.

¹⁰⁵ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁰⁶ Kriminaalkohtumenetlust reguleerivad õigusaktid ei tunne küll äriõigusest pärinevat mõistet 'hoolsuskohustus'. Siin kasutatakse nimetatud mõistet analoogia korras.

sunnitud kui iseseisvalt valitud. Seega peaks sõnumi kirjalik esitamine olema eriti oluline, kui argumendid on keerulised ja neid on raske kiiresti töödelda.¹⁰⁷ Tulenevalt KrMS § 331 lg 1¹ vaatab ringkonnakohus üldjuhul kriminaalasja läbi kirjalikus menetluses.¹⁰⁸ Sama paragrahvi lg 1² kohaselt vaadatakse kriminaalasi läbi suulises menetluses, kui seda on taotlenud apellatsioonimenetluse pool või kui seda peab vajalikuks ringkonnakohus.¹⁰⁹ KrMS § 322 lg 4 kohaselt peab apellatsioonimenetluse poole vastuväites olema märgitud, kas taotletakse suulist menetlust.¹¹⁰ KrMS § 352 lg 2 kohaselt vaatab Riigikohus üldjuhul kriminaalasja läbi kirjalikus menetluses.¹¹¹ KrMS § 347 lg 2 p 9 kohaselt märgitakse kassatsioonis põhjendus suulise menetluse vajalikkuse kohta, kui kassaator taotleb suulist menetlust.¹¹² KrMS § 352 lg 3 kohaselt vaadatakse kriminaalasi läbi suulises menetluses juhul, kui Riigikohus peab seda vajalikuks.¹¹³ Seega kriminaalmenetluse teise ja kolmanda astme regulatsioon on hinnanguliselt suunatud mõjustava sõnumi põhjalikule töötlemisele, mis vähendab vallandajatunnuste mõju.

Erialakirjanduses osutatakse ka järgnevale: „Huvitav on ka see, et sõnumi olemus on seotud sellega, kas inimene töötleb enamasti küsimusi puudutavaid argumente või otsib vallandajatunnuseid sõnumi vastuvõetavuse määramiseks. Näiteks näitavad uuringud, et sõnumid, mis on liiga ebamäärased (Pallak *et al.*, 1983) või liiga kvantifitseeritud (Yalch & Elmore-Yalch, 1984), võivad esile kutsuda kalduvuse lähtuda perifeersetest vallandajatunnustest. ELM-i järgi juhtub see seetõttu, et need sõnumid vähendavad kas inimese võimet (ebamäärane sõnum) või motivatsiooni (liiga kvantifitseeritud sõnum) küsimusega seotud argumentide töötlemiseks (Witt, 1976).“¹¹⁴ Hinnanguliselt ei erine kohtuliku arutelu rõhud eespool kirjeldatud tähelepanekutest. Käsitledes kohtukõne selgust ja asjakohasust, kirjutab Bachmann: „Ei saa soovitada selliseid alguseid: „Enne kui ma alustan, tahaksin ma...“, „See, mida ma alustuseks ütlen, ei ole küll seotud asitõenditega...“, „Ma vabandan ette, kui...“.“¹¹⁵ Osundatud ebaõnnestunud sissejuhatused muudavad kogu mõjustava sõnumi ebamääraseks, mis vähendab inimese võimet sõnumis sisalduvaid argumente töödelda. Argumendi ebamäärasuse ja keerukuse koosmõju näitlikustab kassatsioonivastus, milles süüdistaja on asunud seisukohale, et mõned tõlkevead

¹⁰⁷ Chaiken, & Eagly (1976).

¹⁰⁸ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ Petty, & Cacioppo (1986), 162.

¹¹⁵ Bachmann (2015), 303.

ringkonnakohtu dokumentides olid tingitud sellest, et sõnavara oli väga spetsiifiline ja kasutati väga palju slängi.¹¹⁶ Kolleegium on möönnud, et küberkuritegude kirjeldus on süüdistuses napp. Maakohtus saavutas kaitsja oma eesmärgi, st vähendas süüdistaja võimet põhjalikult töödelda küberkuriteoga seotud argumente, avaldades asjaolusid spetsiifilises oskuskeeles. Maakohus on asunud seisukohale, et süüdistus on piisavalt konkretiseerimata¹¹⁷, osaliselt ka tänu arvutikuritegude asjaolude ebapiisavale kirjeldusele.

2.6 SÕNUMI KALLUTATUD TÖÖTLEMINE

Erialakirjanduses ollakse seisukohal, et suhteliselt kallutatud viisil sõnumi töötlemist mõjutavad muutujad võivad tekitada soodsa või ebasoodsa eelarvamuse küsimusega seotud mõtlemise suhtes.¹¹⁸ Vallandajatunnus(t)el põhinev sõnumi töötleja ei käsitle üldse sõnumis sisalduvaid argumente. Seepärast ei ole vallandajatunnuse tõhusus piiratud sõnumis esitatud argumentidega. Sõnumi töötlemisel kallutatud viisil püüab töötleja siiski argumente arvesse võtta, ning selle poolest on ta mõnevõrra sarnane isikuga, kes töötleb sõnumit suhteliselt objektiivsel viisil. Erinevus objektiivse ja kallutatud töötlemise vahel seisneb selles, et sõnumi objektiivne töötleja on motiveeritud tuvastama sõnumi tõesust. Kallutatud töötleja on motiveeritud või võimeline tootma ainult teatud liiki mõtteid, sageli oma algse hoiaku kaitsmiseks. Positiivse kallutuse korral peaks üldiselt avaldama suuremat mõju tugev argument, sest inimesel on hinnanguliselt raskem luua soodsamaid mõtteid nõrku argumente sisaldava mõjustava sõnumi suhtes. Muutuja, mis kallutab mõtlemist negatiivsesse suunda, peaks avaldama suuremat mõju nõrga sõnumi korral, sest inimesel on hinnanguliselt raskem luua vastuargumente tugevatele argumentidele. Sarnaselt inimese motiveerituse ja võimega sõnumi töötlemiseks suhteliselt objektiivsel viisil ning perifeersete vallandajatunnuste vahelise seosega, on olemas korrelatsioon kallutatud töötlemise ja vallandajatunnuste vahel. Üldistatult, argumendi töötlemise põhjalikkust vähendades muutuvad perifeersed vallandajatunnused üha olulisemateks veenmise teguriteks. Argumendi töötlemise põhjalikkust suurendades muutuvad vallandajatunnused vähem olulisteks.¹¹⁹ Kui kohtunik töötleb argumenti suhteliselt kallutatud viisil, siis argumendi põhjaliku töötlemise tõenäosust suurendades vähendatakse omakorda võimalike vallandajatunnuste mõju kohtuniku veenmisele, ning, vastupidi, põhjaliku töötlemise tõenäosust vähendades, suurendatakse vallandajatunnuste mõju veenmisele. Mõjustajast sõltub kas ta soovib esile kutsuda kohtuniku

¹¹⁶ RKKK 22.06.2015 otsus 3-1-1-94-14, p 156.

¹¹⁷ *Ibid.*, p 30.

¹¹⁸ Petty, & Cacioppo (1986), 163.

¹¹⁹ *Ibid.*, 162–164.

algse hoiaku tõendamiseseme mingi asjaolu suhtes, tugeva argumendi või selle puudumisel vallandajatunnuste abil.

Oluliseks muutujaks, mis mõjutab teabetöötlust, loetakse seda, mil määral isik omab korrastatud teadmiste struktuuri ehk 'skeemi'. Kogutud teadmised kallutavad hinnanguliselt inimest oma algse arvamuse juurde jääma. Seepärast soodustavad eelnevad teadmised sõnumi kallutatud töötlemist. Skeemipõhine töötlemine kaldub olema kallutatud nii, et välist teavet töödeldakse viisil, mis aitab kaasa 'skeemi' püsivusele. Mida suurem on inimese asjaomaste teadmiste pagas, seda enam on tal hinnanguliselt võimalik vastandada oma argumente sõnumile, mis on vastuolus tema algse hoiakuga, ning seda enam on tal võimalik toetada enda hoiaku meelseid sõnumeid.¹²⁰ Uuringute seeriaga on Tesser näidanud, et kui juhiste olemasolul mõelda teatud küsimusele, muutuvad hoiakud veelgi kooskõllisemateks algse enese-skeemiga. Antud efekt¹²¹ eeldab küsimusega seotud korrastatud teabe olemasolu sõnumi vastuvõtjal, kes lisaks sellele peab olema motiveeritud seda teavet kasutama oma algse seisukoha kaitsmiseks.¹²² Ühes uuringus hindas Wood eelnevaid teadmisi ja kogemusi, mis katseisikutel olid keskkonna säilitamise küsimuses, paludes neil loetleda oma veendumused ja varasemad käitumisviisid nimetatud küsimuses. Katseisikud jagati kõrge ja madala veendumuse ja käitumisreprodutseerimise rühmadeks, tuginedes mediaanjaotusele loetletud veendumuste ja käitumiste arvu järgi. Rohkem käitumisviise genereerisid need katseisikud, kes olid keskkonnakaitsele rohkem mõelnud ja sellest enam teadsid, ning olid rohkem keskkonnakaitse küsimusega seotud. Kaks nädalat pärast küsitlust esitati samadele katseisikutele lugemiseks nende hoiakutega vastuolus olev sõnum, milles oli neli argumenti keskkonnakaitse vastu. Eelnevate teadmistega isikud tõid välja rohkem vastuargumente ja vähem sõnumit pooldavaid mõtteid.¹²³ Kirjeldatud uuringud on kooskõllas seisukohaga, et eelnevad teadmised võimaldavad vastu vaielda mitteühilduvatele sõnumitele¹²⁴ ja toetada sõnumeid, mis on kooskõllas isiku hoiakuga¹²⁵. Kui lähtuda mõjustava sõnumi vastuvõtva subjekti ehk kohtuniku sotsioloogilisest pildist, siis on kohtunik kahtlemata korrastatud teadmistega inimene. Kohtuniku eelnevad teadmised põhinevad eelkõige kehtiva õigusruumi traditsioonis omandatud haridusel ning eelneval kogemusel, mida pidevalt ka täiendatakse,

¹²⁰ Lord, Ross, & Lepper (1979). Tsit Petty, & Cacioppo (1986), 165.

¹²¹ Ingl k *polarization effect*.

¹²² Linville (1982); Millar, & Tesser (1984). Cit.: Petty, & Cacioppo (1986), 165.

¹²³ Petty, & Cacioppo (1986), 166.

¹²⁴ Wood (1982).

¹²⁵ Cacioppo *et al.* (1982).

täites kohtute seaduses ettenähtud enesetäiendamise kohustust.¹²⁶ Kohtupretsedendi instituut ning kooskõlalise tõlgendamise seaduslikud ettekirjutused¹²⁷ kinnistavad veelgi eelnevate teadmiste skeemi. Osundatud seisukohtadel põhinedes arendatakse Eerik Kergandbergi tuntud hüpoteesi edasi alljärgnevalt: vaatamata mis tahes õiguslikele ettekirjutustele ei saa kohtunik olla vaba eelnevatest teadmistest, mis hinnanguliselt soodustavad tal töödelda süüdistaja, süüdistatava ja tema kaitsja ning kannatanu, tsiviilkostja ja kolmanda isiku argumente suhteliselt kallutatud viisil.¹²⁸

Kui sõnumi kallutatud töötlemise korral on eelnevad teadmised ebapiisavad, mõjutavad veenmise kontekstis vallandajatunnused, ent kui eelnevad teadmised on kõrged, on sõnumi töötlemine kallutatud, sest eelnevad teadmised võimaldavad oponeerida sõnumile, mis ei ole algse hoiakuga kooskõlas, ning toetada kooskõlalist sõnumit. Wood, Kallgren ja Priesler (1985) teatasid uuringust, milles varasemaid teadmisi muudeti koos argumentide tugevuse ja vallandajatunnusega. Wood *et al.* palusid üliõpilasi loetleda oma keskkonnakaitsega seotud veendumusi ja käitumisi. Katseisikud jagati kõrgete, keskmiste ja madalate teadmistega rühmadeks. Jaotuse aluseks oli loetletud veendumuste ja käitumiste arv. Kahe nädala jooksul esitati katseisikutele üks neljast veenvast sõnumist. Sõnumid erinesid esitatud argumentide tugevuse ja pikkuse poolest. Kaks sõnumit sisaldasid kolme tugevat keskkonnakaitsevastast argumenti ja kaks sõnumit kolme nõrka argumenti. Iga argument sõnastati kahes versioonis. Üks versioon sisaldas lakoonilisi väiteid ja teine sisuliselt sama informatsiooni pikemas sõnastuses. Pikki ja lakoonilisi versioone hinnati argumenti tugevuse ja arusaadavuse mõttes. Pärast sõnumi ühe versiooni esitamist kirjeldasid katseisikud oma hoiakuid keskkonnakaitse teemal. Teadmiste kasvades näitasid isikud üles suuremat vastupidavust oma hoiakute vastastele argumentidele. Kõrgete teadmistega isikute hoiakuid mõjutas argumentide kvaliteet, kuid madalate teadmistega isikuid mitte. Kuigi kõrgete teadmistega isikud olid üldjuhul kõigi sõnumite suhtes vastupidavamad kui madalate teadmistega isikud, oli see eriti näitlik nõrku argumente sisaldavate sõnumite puhul. Madalate teadmistega katseisikute hoiakuid mõjutas argumenti pikkus, kuid kõrgete teadmistega isikuid mitte. Petty ja Cacioppo

¹²⁶ KS § 74 lg 1: „Kohtunik peab oma erialateadmisi ja -oskusi pidevalt täiendama ning osalema koolituses.“ (RT I 2002, 64, 390; RT I, 31.05.2018, 2).

¹²⁷ KrMS § 342¹ sätestab, et ringkonnakohtu lahendis, millega tühistatakse maakohtu otsus, esitatud seisukohad õigusnormi tõlgendamiseks ja kohaldamiseks on tühistatud otsuse teinud kohtule asja uuel arutamisel kohustuslikud. KrMS § 355 lg 1 järgi antakse kriminaalasi kohtumäärusega läbi vaadata Riigikohtu erikogule, kui Riigikohtu kriminaalkolleegium peab kriminaalasja läbi vaadates vajalikuks seaduse tõlgendamisel muuta Riigikohtu teise kolleegiumi või erikogu viimases kohtulahendis esitatud seisukohta või kui see on vajalik seaduse ühetaoliseks tõlgendamiseks.

¹²⁸ Selle hüpoteesi kontrollimiseks sobiks juhtumiuuring, mis hõlmaks teatud kohtuniku või kohtunike rühma sarnaste kriminaalasjade dokumentide sisu analüüsi, mida täiendaks vaatlus kriminaalkohtumenetluse käigus.

järeldasid: „Kokkuvõttes mõjutab madalate teadmistega isikute hoiakuid vallandajatunnus – argumendi pikkus, kuid teadmistega inimesed kasutasid varasemaid teadmisi, et püüda oma hoiakuid kaitsta. Nad tegid seda edukamalt, kui sõnumi argumendid olid pigem nõrgad, kui tugevad.“¹²⁹ Kirjeldatud uuringu tulemustega korreleerub teatud määral palju Riigikohtu seisukohti.¹³⁰ Kohtuasjas 3-1-1-109-15 on Kriminaalkolleeegium asunud seisukohale, et „ehkki väliselt on teise astme kohtu otsuse see osa, milles ringkonnakohus annab hinnangu prokuratuuri apellatsioonile, küllaltki mahukas, koosneb see valdavalt apellandi väidete ja maakohtu seisukohtade ulatuslikest refereeringutest. Ringkonnakohtu enda põhjendused selle kohta, miks tuleb prokuratuuri üks või teine väide tagasi lükata ja maakohtu seisukohtadega nõustuda, puuduvad otsuses sootuks või on sedavõrd üldsõnalised, et ei võimalda jälgida kohtu siseveendumuse kujunemist. Ühtlasi on ringkonnakohus ignoreerinud apellandi mitmeid konkreetseid ja argumenteeritud taotlusi hinnata maakohtu otsuse aluseks olevate tõendite usaldusväärsust või käsitleda mõnd maakohtu poolt hindamata jäetud tõendit“.¹³¹ Teadlikult või teadmatult on ringkonnakohus kasutanud argumendi pikkust enda otsuses vallandajatunnusena. Samas asjas on Kriminaalkolleeegium leidnud järgmist: „Väide, nagu olnuks kassatsiooni koostamine kaitsja jaoks eriliselt töömahukas ülesanne, pole veenev. Nimelt on kassatsiooni põhjendused üle võetud R. Paala enda ja R. Paala allkirjastatud Rosnefti apellatsioonist. Kassatsioonis on küll ka täiendavaid väiteid, aga nende maht ega õiguslik kvaliteet pole sellised, mis võiksid viidata kaitsja erilistele jõupingutustele.“¹³² Nagu osundatust nähtub, ka siin on Kriminaalkolleeegium asunud seisukohale, et süüdistatava kaitsja kasutab argumentatsiooni pikkust vallandajatunnusena.¹³³

¹²⁹ Petty, Cacioppo (1986), 168–169.

¹³⁰ Selles töös eespool on käsitletud RKKK 22.06.2015 otsust nr 3-1-1-94-14.

¹³¹ RKKK 22.02.2016 otsus 3-1-1-109-15, p 89.

¹³² *Ibid.*, p 180.

¹³³ Argumentatsiooni pikkuse seisukohalt on oluline ka järgmine Riigikohtu seisukoht: „Riigikohus juhib taas prokuratuuri tähelepanu sellele, et süüdistuse tekst peab olema keeleliselt korrektne ja loogiliselt struktureeritud. Kolleeegium on korduvalt selgitanud, et süüdistus peab vastama kirjakeele normile, ja tauninud praktikat formuleerida süüdistuse tekst võimalikult väikese arvu lausetega ja koondada igasse lausesse palju erinevaid mõtteid. Ülipikkade mitmeastmeliste lausete kasutamine ning nendes mahuka informatsiooni edastamine muudab süüdistuse teksti lugemise aeganõudvaks, vähendab selle arusaadavust ja võib põhjustada mitmetimõistetavusi. Seetõttu tuleb nii süüdistusaktis kui ka kohtuotsuses kasutada normaalse struktuuriga lauseid, mille lugemine ei tekita mõttekatkestusi. (Vt nt Riigikohtu kriminaalkolleeegiumi 18. juuni 2007. a otsus nr [3-1-1-116-06](#), p-d 26–28; 18. juuni 2010. a otsus asjas nr [3-1-1-43-10](#), p 51.) Süüdistuse sisu kirjeldades tuleb hoiduda ka põhjendamatu kordusest (vt ka Riigikohtu kriminaalkolleeegiumi 30. juuni 2014. a otsus asjas nr [3-1-1-14-14](#), p 634).“ (RKKK 22.02.2016 otsus 3-1-1-109-15, p 197).

2.7 MÕJUSTAVA SÕNUMI TÖÖTLEMISE SEADUSPÄRASUSED

Alljärgnevalt võetakse kokku mõned sõnumi töötlemist puudutavad üldistused, mille toime laieneb hinnanguliselt oluliste erisusteta ka kriminaalkohtumenetlusele. „Hoiaku muutused, mis tulenevad peamiselt küsimuste seisukohast oluliste argumentide töötlemisest, näitavad suuremat ajalist püsivust, suuremat käitumise ennustamist ja suuremat vastupanuvõimet kui hoiakute muutused, mis tulenevad peamiselt perifeersest mõjustusteest.“¹³⁴ Keskse mõjustustee kaudu esile kutsutud hoiaku muutused eeldavad oluliselt rohkem tunnetustööd kui perifeerse mõjustustee kaudu esile kutsutud muutused. Mida suurem on hoiakut toetava teabe kättesaadavus, seda suurem on tõenäosus, et sama hoiak esineb uuesti, kui isik võtab arvesse hoiaku kujundamisele eelnevaid teadmisi. Isegi kui isik ei skaneeri oma hoiakuga seotud teavet enne hoiaku kujundamist (Lingle & Ostrom, 1981), suurendab hoiaku suurem kättesaadavus ja vastupidavus tõenäosust, et sama hoiak kordub. Samuti, mida suurem on hoiakut toetava teabe kättesaadavus ja mida paremini see korrastatud on, seda suurem on tõenäosus, et seda hoiakut puudutavaid teadmisi rakendatakse hoiakuvastase rünnaku tõrjumiseks. Omakorda, mida suurem on hoiaku kättesaadavus, seda suurem on tõenäosus, et isik saab enda käitumist juhtida.¹³⁵ Asjakohased uuringud on üldiselt kooskõlas seisukohaga, et tingimused, mis soodustavad inimeste võimet või motivatsiooni tegeleda asjassepuutuva kognitiivse tegevusega, suurendavad veenmise püsivust. Muutujate hulka, mis Petty ja Cacioppo arvates¹³⁶ suurendavad hoiaku muutuse ajalist püsivust, kuuluvad muuhulgas huvitavamate ja kaasatõmbavate küsimuste esitamine, mis puudutavad teemasid, mille suhtes sõnumit vastu võtval isikul on rohkem teadmisi¹³⁷; ajavahemik, mis antakse sõnumi üle mõtlemiseks¹³⁸; uskumuse esilekutsumine, et isikut küsitletakse hoiakuga seotud küsimustes¹³⁹; sõnumi kordamine¹⁴⁰; segaduse vähendamine¹⁴¹.

Erialakirjanduses jagatakse seisukohta, et info töötlemine on kõige jõulisem, kui hoiaku muutus tuleneb argumentide enese genereerimisest. Kui hoiak kujuneb otsese isikliku kogemuse kaudu, põhineb see isiku enda loodud teabel, kuid hoiaku põhinemisel kaudsel kogemusel käivitub hinnanguliselt vähem pingeline töötlemine.¹⁴² Petty, Cacioppo, &

¹³⁴ Petty, & Cacioppo (1986), 175.

¹³⁵ Fazio, Chen, McDonel, & Sherman (1982).

¹³⁶ Petty, & Cacioppo (1986), 178–179.

¹³⁷ Ronis, Baumgardner, Leippe, Cacioppo, & Greenwald (1977).

¹³⁸ Mitnick, & McGinnies (1958).

¹³⁹ Chaiken (1980).

¹⁴⁰ Johnson, & Watkins (1971).

¹⁴¹ Watts, & Holt (1979).

¹⁴² Petty, & Cacioppo (1986), 179.

Schumann on jõudnud järeldusele, et tingimused, mis soodustavad põhjalikku töötlemist, tekitavad kõrgema hoiaku ja käitumise seose, kui tingimused, mille puhul on töötlemise tõenäosus madal. Kõrge seotuse olukorras mõjutab argumendi kvaliteediga manipuleerimine oluliselt nii hoiakuid kui ka kavatsusi, ning vastupidi, madala seotuse korral võiks mõjustaja meeldivusega manipuleerimine mõjutada hinnanguliselt mõjustatava hoiakut, kuid mitte mõjustatava käitumiskavatsusi.¹⁴³

Põhjalikul mõtlemisel põhinevad hoiakud kalduvad olema nii püsivad kui ka vastupidavad, samas kui perifeersetel vallandajatunnustel põhinevad hoiakud kipuvad olema mööduvad ja tundlikud veenmise suhtes. Hoiaku vastupidavus rünnakule on erinev hoiaku ajalisest püsimisest. Mõned hoiakud võivad olla väga püsivad, kuid ainult siis, kui neid ei rünnata. Teised hoiakud on isegi vaakumis väga mööduvad. Samuti võivad mõned hoiakud olla muutustele vastupidavad, kuid ainult lühikese aja jooksul.¹⁴⁴

Üldjuhul kujundab veenmise konteksti mitu muutujat. Nii toovad Petty ja Cacioppo näite isikust, kes oli liige vandekohtus, mille liikmed vastutasid ühiselt asjatundja ütluste hindamise eest, kes esitas nõrgad argumendid ühissetevõtte tulumaksu kohtuasjas, kohturuumides, kus olid mürarikkad häired. Et määrata tunnistuse tõenäoline veenev mõju, tuleks arvesse võtta kõiki toimivaid muutujaid.¹⁴⁵ Näiteks tuleks eelkõige arvesse võtta seda, et tavaliselt vähendab vastutuse jagamine rühmaga teabe töötlemise aktiivsust¹⁴⁶. Teiseks, kui vandekohtunik siiski kaldub sisuliselt asjale mõtlema, on ta seetõttu vähem vastuvõtlik motivatsiooni kahanemisele, mis tuleneb vandekohtu liikmete vahel jagatud vastutusest. Kolmandaks, äriühingute maksustamise süsteemi kasina teadmise ja kohturuumides esineva häire (müra) tõttu võib vandekohtunikul olla üsnagi tagasihoidlik võimalus nõrkade argumentide töötlemiseks.¹⁴⁷ Seega, asjatundja nõrkade argumentidega ütlused võiksid hinnanguliselt toimida mõjustava vallandajatunnusena.¹⁴⁸ Petty ja Cacioppo soovivad käsitleda iga muutuja mõju (häire, rühmas jagatud vastutus, jne) eraldi ning määratleda (olenemata teistest teguritest), millega see käsitletav muutuja võiks olla seotud. Iga muutuja mõju lisamise või lahutamise teel määratakse kindlaks üldine töötlemise tõenäosus.¹⁴⁹ Üks muutuja võib esile kutsuda teabe suhteliselt objektiivset või suhteliselt kallutatud töötlemist. Näiteks, sõnumi isikliku tähtsuse suurendamine võib suurendada isiku motivatsiooni sõnumit

¹⁴³ Petty, & Cacioppo (1986), 180.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 181.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 183.

¹⁴⁶ Petty, Cacioppo, & Harkins (1983).

¹⁴⁷ Petty, Wells, & Brock (1976); Wood, Kallgren, & Priesler (1985).

¹⁴⁸ Kiesler, & Mathog (1968).

¹⁴⁹ Petty, & Cacioppo (1986), 183.

suhteliselt objektiivselt töödelda.¹⁵⁰ Samas, võib selline töötlemine muutuda ka kallutatuks, kui isiklik tähtsus on kombineeritud mõjustamise kavatsusest etteteatamisega.¹⁵¹

See, kas muutuja mõjutab töötlemist või esineb vallandajatunnusena, võiks sõltuda ka mõjustamise olukorra kontekstist. Näiteks kohtu teadmised teatud küsimuses on mõõdukad. Sellises olukorras võiks kohus hinnanguliselt lähtuda allikast, näiteks süüdistaja või kaitsja autoriteetsusest, et määrata, kui palju mõelda sõnumile.¹⁵² Kui eelnevad teadmised on mõõdukad või ebaselged, ei pruugi inimene olla kindel, kas sõnum väärib põhjalikku töötlemist või kas ta suudab sõnumit hinnata. Sellises olukorras võivad just sõnumi allika omadused aidata inimesel otsustada, kas sõnum õigustab põhjalikku töötlemist.¹⁵³

Mitme allika mõju lihtsam seletus eeldab seda, et seisukohta kaitsvate inimeste arv toimib perifeerse vallandajatunnusena. Harrisoni tõlgenduse kohaselt järgib mitme allika abil esile kutsutud hoiaku muutus kesket mõjustusteed.¹⁵⁴ Kui töötlemise tõenäosus on väga väike (isiklik tähtsus on madal või häiring on suur), ei ole inimene motiveeritud esitatud küsimusega seotud teavet hindama ning võib kasutada teiste inimeste arvu, kes teatud seisukohta toetavad, kui lihtsat vallandajatunnust. Kui töötlemise tõenäosus on mõõdukas, võib inimene kasutada allikate arvu otsustamiseks, kas sõnumit tasub kaaluda. Kui töötlemise tõenäosus on suur, hindab sõnumi saaja hoolikalt argumente ning teiste toetajate arv mõjutab hinnanguid vähe.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Petty, & Cacioppo (1979b).

¹⁵¹ Petty, & Cacioppo (1979a).

¹⁵² Vt Petty, & Cacioppo (1981a, 1984c).

¹⁵³ Vt Petty, & Cacioppo (1986), 187.

¹⁵⁴ Harkins & Petty (1983).

¹⁵⁵ Petty, & Cacioppo (1986), 190.

3 PERIFEEERSE MÕJUSTAMISTEE VALLANADAJATUNNUSED

3.1 ÜLDIST

Selleks, et aru saada, mille poolest võiksid Eesti kriminaalkohtumenetluses kasutatavad mõjustamisvõtted erineda tavakeskkonnas kasutatavatest, tutvustatakse alljärgnevas peatükis viimaste toimet, võttes aluseks mõjustamispsühholoogia ühe levinuma liigituse, misjärel hinnatakse käsitletavate mõjustamisvõtete kohaldatavust kriminaalmenetlusele. Mõõdukal määral tutvustatakse ka kaitset kirjeldavate vallandajatunnuste rakendamist.

Etoloogias avastati reeglipäraseid, pimedalt mehaanilisi käitumismustreid paljude erinevate loomaliikide puhul, mida nimetati kinnistunud käitumismustriteks. Kinnistunud käitumismustrite peamiseks tunnuseks on see, et neisse kuuluv käitumine toimub iga kord praktiliselt samal viisil ja samas järjekorras. Samane automaatsus esineb ka inimestel, sest paljudel juhtudel on tegemist efektiivseima toimimisviisiga.¹⁵⁶ Arizona osariigi ülikooli psühholoogiaprofessor Robert Cialdini on seisukohal: selleks, et tulla toime komplitseeritud keskkonnas, vajatakse otseteid. Ei ole mõeldav, et pannakse tähele, analüüsitakse kõiki aspekte iga inimese, sündmuse või olukorra juures. Selleks pole piisavalt aega, energiat ega suutlikkust. Selle asemel kasutatakse sageli rusikareegleid, et liigitada asju vastavalt üksikutele võtmetunnustele ja, kui mõni neist vallandajatunnustest on olemas, ilma mõtlemata reageerida. Põhjaliku töötlemise tõenäosuse teoorias tuntakse neid otseteid vallandajatunnuste nimetuse all. Otsetee võimaldab lihtsustatud mõtlemist, mis enamasti on kasulik, kuid võib mõnikord viia ka vigadeni.¹⁵⁷ Otsuslikule heuristikale vastandatakse kontrollitud reaktsioon. Üldjuhul kaldub inimene reageerima kontrollitud, läbimõeldud viisil ainult siis, kui ta soovib ja suudab seda teha: „Mõnikord on küsimused nii keerulised, aeg nii piiratud, segavad asjaolud nii tugevad, emotsionaalne pinge nii suur või vaimne väsimus nii sügav, et meie kognitiivne seisund ei lase meil läbimõeldult tegutseda.“¹⁵⁸

Vallandajatunnus võimaldab indiviidil valida sobiva tegutsemissuuna, ilma et ta peaks hoolikalt ja läbinisti analüüsima kogu ülejäänud informatsiooni, mis antud situatsioonis leidub. Selle reageerimisviisi puudus seisneb aga selles, et reageerides ainult ühele osale kogu kättesaadavast teabest, suureneb indiviidi veategemise tõenäosus, eriti kui ta reageerib järele

¹⁵⁶ Gigerenzer & Goldstein (1996), 650-669.

¹⁵⁷ Cialdini (2005), 8-9.

¹⁵⁸ *Ibid.*, (2005), 10-11.

mõtlemata.¹⁵⁹ Vea tõenäosus suureneb veelgi, kui teised isikud püüavad, vallandajatunnusega manipuleerides, soovitud käitumist enda huvides esile kutsuda. Robert Cialdini järgi paigutatakse nõustumise saavutamiseks kasutatavad taktikad kuude peamisse kategooriasse. Iga kategooriat valitseb üks psühholoogiline vallandajatunnus, mis juhib inimese käitumist ja selle kaudu annab taktikale mõju. Neiks vallandajatunnusteks on vastastikkus, järjepidevus, sotsiaalne tõendus, meeldivus, autoriteetsus ja nappus.¹⁶⁰

3.2 VASTASTIKKUS

Vastastikkuse toime taandub sellele, et püütakse samaga tasuda selle eest, mis teiselt inimeselt saanud ollakse. Arheoloog Richard Leakey väidab, et inimene on inimlik tänu sellele, et tema esivanemad õppisid jagama toitu ja oskusi teineteist austava kohustuste võrgustiku kaudu. Kultuuriantropoloogias loetakse seda võlgnevuste võrgustikku inimestele ainuomaseks kohastumismehhanismiks, mis teeb võimalikuks tööjaotuse, kaupade ja teenuste vahetamise ja vastastikkuse sõltuvuse loomise, mis liidab indiviidid tõhusalt tegutsevateks gruppideks. Üks inimene võis ära anda ükskõik millist ressursi – toitu, energiat, hoolitsust, ilma et ta sellest ilma jääks. Tänu vastastikkusele sai võimalikuks koordineeritud abistamise, kinkimise, kaitsmise ja kaubavahetuse süsteemide toimimine, mistõttu järeldatakse, et see reegel on sotsialiseerimisprotsessi kaudu inimpopulatsioonis poolt sügavalt omaks võetud.¹⁶¹ Et mõista, kuidas võib vastastikkust ära kasutada keegi, kes näeb selles mõjustamisrelva, kirjeldab Robert Cialdini psühholoog Dennis Regani (1971) eksperimenti. Katseisik, kes selles eksperimentis osales, hindas koos ühe teise katseisikuga mõnede maalide kvaliteeti, pidades seda osaks kunstist arusaamise uuringust. Teine hindaja – Joe – ainult esines katseisikuna ja oli tegelikult dr Regani assistent. Cialdini kirjelduse järgi viidi eksperiment läbi kahes erinevas versioonis. Mõnedel juhtudel tegi Joe tegelikule katseisikule teene, ilma et too seda palunud oleks. Puhkepausi ajal lahkus Joe ruumist ja tuli tagasi kahe pudeli Coca-Colaga, ühe andis ta katseisikule. Teistel juhtudel ei teinud Joe mingit teenet: ta naasis pausilt tühjade kätega. Muus mõttes käitus Joe alati ühtemoodi. Pärast kõigi maalide hindamist palus Joe ise katseisikult teenet. Väites, et müüb loteriipileteid, millega võib võita auto, ja kui tal õnnestub kõige rohkem pileteid müüa, saab ta auhinnaks 50 dollarit, palus Joe, et katseisik ostaks mõned 25sendised piletid. Uurimuse esimene tulemus seisnes loteriipiletite arvus, mis

¹⁵⁹ Cialdini (2005), 19.

¹⁶⁰ *Ibid.*, xiii.

¹⁶¹ *Ibid.*, 24-25.

erinevates katsetingimustes Joe käest osteti. Joe müüs oluliselt rohkem pileteid neile katseisikutele, kellele ta oli varem teene osutanud. Tulemust seletati võlgnevustundega, mis tekkis katseisikutel tänu neile varem osutatud teenele. Seejärel lasi Regan katseisikutel täita mitu skaalat selle kohta, kuivõrd Joe neile meeldib. Meeldivushinnanguid võrreldi ostetud pileтите arvuga. Avastati, et seos meeldivuse ja nõustumuse vahel oli täiesti kadunud juhtudel, mil Joe katseisikule on Coca-Cola toonud, st vastastikkuse reegli mõju surus alla palve esitaja meeldivuse. Võttes kokku Regani uurimust, järeldeb Cialdini, et mõjustaja, kes võib mõjustatavale üldiselt mitte meeldida, võib väikese teene osutamisega enne oma palve esitamist oluliselt suurendada tõenäosust, et mõjustatav teeb, mida mõjustaja tahab.¹⁶² Võlgnevustunne on esile kutsutav teene abil, mida pole palutud.¹⁶³ Arvatakse, et vastastikkus täidab sotsiaalset eesmärki, soodustades vastastikkuste suhete arengut nii, et üks inimene saaks sellist suhet algatada ilma kaotust kartmata. Et reegel seda eesmärki täidaks, peab kohusetunnet saama tekitada esimese palumata teene abil. Ühiskonnas kehtib kohustus anda, kohustus vastu võtta ja kohustus tagasi anda.¹⁶⁴ Kohustus vastu võtta vähendab mõjustava teabe või teo vastuvõtja võimalust valida neid, kellele ta soovib võlgu olla, ja annab võimu mõjustaja kätte. Regani korraldatud eksperimendis ei palunud katseisikud (ehk mõjustava teo vastuvõtjad) seda tegu, mille tõttu ostsid nad Joelt oluliselt rohkem loteriipileteid. Joe oli oma algatusel naasnud tuppa ühe Coca-Colaga endale ja teisega katseisikule. Ükski neist ei lükanud mõjustavat tegu tagasi, sest see oleks olnud ebamugav: mõjustaja oli juba oma raha kulutanud; karastusjook oli selles olukorras sobiv, eriti kuna Joe ostis ühe ka endale; Joe hoolitseva teo tagasilükkamist oleks võidud pidada ebaviisakaks. Sellest hoolimata tekitas Coca-Cola vastuvõtmine võlgnevustunde, mis avaldus siis, kui Joe teatas oma soovist loteriipileteid müüa. Kirjeldatud tegude jadas on oluline ebavõrdsus, sest kõik valikud tegi mõjustaja: valis teene ja vastuteene osutamise kuju. Mõjustava teo vastuvõtjal oli küll vaba voli mõlemad Joe pakkumised tagasi lükata, kuid ta oleks pidanud minema vastuollu ühiskonnas omaks võetud kommetega, mis soodustavad vastastikkust.¹⁶⁵

Kohtumenetluse kontekstis võiks vastastikkuse toimet soodustada, näiteks, KrMS § 286 lg 1, mis näeb ette, et tõendite uurimine algab prokuröri esitatavate tõendite uurimisest ning jätkub kaitsja ja teiste kohtumenetluse poolte esitatavate tõendite uurimisega. Sama paragrahvi lõige 2 kohaselt võivad kohtumenetluse pooled omavahel kokku leppida, et tõendeid uuritakse

¹⁶² Cialdini (2005), 26-29.

¹⁶³ Paece ja Gilin (2000), 75-90.

¹⁶⁴ Mauss (1954).

¹⁶⁵ Cialdini (2005), 36-37.

käesoleva paragrahvi lõikes 1 ettenähtust erinevas järjekorras.¹⁶⁶ KrMS § 296 lg 3 ls 2 kohaselt koostoimes lõikega 1 võib poolte kokkuleppel jätta teabesalvestise, asitõendi või dokumendi avaldamata, kui kohus leiab, et see ei ole vastuolus istungi avalikkuse põhimõttega.¹⁶⁷ KrMS § 288 lg 1 ls 1 näeb ette prokuröri ja kaitsja vahelise kokkuleppe tunnistaja esmasküsitlemise õiguses.¹⁶⁸ Osundatud normid avavad prokurörile ja kaitsjale võimaluse vastastikuste teenete või järeleandmiste tegemiseks, leppides kokku tõendite uurimise järjekorras ja tõendite avaldamise vajaduses. Mõju kohtunikule nende kokkulepete pinnalt on pigem kaudne, kuid see mõju on hinnanguliselt olemas, sest kokkulepete kaudu kujuneb nii prokuröri hüpoteesi, kui ka kaitsja versiooni esituse vorm ja jälgitavus.

Esimesel lähenemisel võidaks asuda seisukohale, et olenemata sellest, et kokkulepped soodustavad vastastikuste teenete ja järeleandmiste jadade tekkimist, ei pruugi nad mõjutada elukutselisi süüdistajaid ja kaitsjaid, kes on omandanud vastava hariduse ja saanud spetsiifilised elulised kogemused. Kuid erialakirjanduses ei toetata sellist seisukohta. Robert Cialdini kirjutab, et „targad, täiskasvanud ja elukogenud mehed ja naised, kes on oma alal [teaduses] tippu jõudnud“, on vastastikkuse suhtes sama vastuvõtlikud kui kõik teisedki. Cialdini toob näiteks meditsiinalase avaliku vaidluse kaltsiumikanalite blokaatorite ohutuse üle. Läbiviidud uurimuse järgi „100 % teadlastest, kes leidsid ja avaldasid neid ravimeid soovivaid tulemusi, olid eelnevalt saanud toetusi (tasuta reise, uurimisrahasid või töökohti) ravifirmadelt; kuid ainult 37 % nende ravimite suhtes kriitiliselt meelestatud teadlastest, said selliseid toetusi (Stelfox, Chua, O'Rourke ja Detsky, 1998). Kui teadlased, kes on „ette valmistatud otsustusvõimelised, kriitilised ja valvsad olema“, saab mõjustada vastastikkuse tungiva vooluga, võiksime põhjendatult arvata, et saab ka poliitikuid.“¹⁶⁹ Ülaltoodu pinnalt on alust väita, et mõjustada saab ka selleks ettevalmistatud isikuid. Kui võidakse mõjutada poliitikkuid ja teadlasi, peaks leidma olulist argumenti, mida selle töö teoreetilises osas tuvastatud ei ole, miks elukutselised juristid on ainus või üks väheseid ühiskondlikke kihte, kellele vastastikkuse toime ei laiene. Tegemist on pigem mõjustamisvõtte sobivuses teatud eritunnustega isikute kihile.

Kuigi üldjuhul nõuab vastastikkuse reegel, et ühte sorti tegevusele vastataks sama sorti tegevusega, on tagasiandmise kohustus üsna paindlik. Väike teene võib tekitada võlgnevustunde, mis kutsub esile nõustumise oluliselt suurema vastuteenega. See reegel

¹⁶⁶ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁶⁷ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁶⁸ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁶⁹ Cialdini (2005), 33.

võimaldab mõjustajal valida nii seda, milles seisneb võlgnevust esile kutsuv esimene teene, kui ka seda, milles seisneb võlga kustutav vastuteene. Seetõttu järeldatakse, et vastastikkust rakendav mõjustaja võib sundida mõjustatavat tegema ebavõrdset vahetust. Eespool kirjeldatud eksperimendis kinkis Joe katseisikutele 20sendise Coca-Cola pudeli, nemad aga ostsid tema käest kaks kuni seitse 25sendilist loteriipiletit. Tehingute kogu kasumi marginaal on 400...1650 %. Väiksem algteene kutsus esile suurema vastuteene. Selle üheks põhjuseks on võlgnevustunde ebameeldivus. Inimeste hulgas on tähtsal kohal vastastikused kokkulepped, mis tingivad inimeste omaduse võlgu olles ebamugavust tunda. See ebamugavus rõhub inimest ja nõuab võla kustutamist. Kui inimene ignoreeriks vajadust tasuda talle osutatud teene eest, katkestaks ta ühe vastastikuste tegude jada ning vähendaks tõenäosust, et temale osutatakse selliseid teeneid tulevikus. Et kumbki neist sündmustest ei ole ühiskonna huvides, kasvatatakse võlgnevustunnet lapsepõlvest peale. Kirjeldatud olukorra tagajärjed on nii ebasoovitavad, et nende vältimiseks nõustuvad mõnikord inimesed ebavõrdse vahetusega.¹⁷⁰ Järelikult, võib vastastikkuse põhimõtte esile kutsuda ebavõrdset vahetust. Kohtumenetluse kontekstis võiks ebavõrdne vahetus näiteks avalduda esitatava versiooni seisukohalt keskmiselt olulise tunnistaja esmasküsitlemise õiguse või tõendi esitamise eelisõiguse loovutamises vastaspoolele, katsudes võimalust esitada 'vastutasuna' enda versiooni seisukohalt olulise tunnistaja küsitlemise või tõendi avaldamise ettepaneku soovitud tingimustel.

Üks võimalus suurendada tõenäosust, et esitatud mõjustava sõnumiga nõustutakse, on eelkõige esitada suurem palve, mis suure tõenäosusega lükatakse tagasi. Kui mõjustatav on täitmisest keeldunud, siis esitatakse väiksem palve, millest mõjustaja on tegelikult algusest peale huvitatud. Kui palve esitatakse piisavalt osavalt, näeb mõjustatav teises palves järeleandmist temale ja tunneb vajadust vastata omapoolse järeleandmisega, milleks on nõustumine mõjustaja väiksema palvega. Väiksem palve ei pea olema mitte väike, vaid kõigest väiksem, kui esimene. Kui esimesed nõudmised on nii äärmuslikud, et neid peetakse põhjendamatuteks, siis annab enne-suurema-siis-väiksema-palve taktika tagasilöögi. Sellisel juhul arvatakse, et osapool, kes tegi äärmusliku esimese ettepaneku, ei kauple ausalt. Järgnevat taandumist sellest ebarealistlikust ettepanekust ei nähta tõelise järeleandmisena, mistõttu ei vastata sellele omapoolse järeleandmisega või ei täideta juba saavutatud kokkulepet. Seepärast liialdab kogenud läbirääkija esimese seisukohaga ainult niipalju, et sellelt saaks teha järjest väikseid vastastikkeid järeleandmisi, mis lõpuks viivad soovitud

¹⁷⁰ Cialdini (2005), 40.

lõpliku pakkumiseni vastaspoolelt.¹⁷¹ Tagasilükkamise-siis-taandumise tehnika ei kutsu esile mitte ainult mõjustatava nõustumist esitatud palvega, vaid ka selle tegelikku täitmist ning valmisolekut tulevikuski palveid täita. Nõustumise protsessi analüüsimiseks tuleb keskenduda protsessi olulisemale osale ehk mõjustaja poolsele järeleandmisele. Mõjustaja järeleandmine kutsub tõenäoliselt esile mõjustatava järeleandmise, kui seda ei nähta läbi trikina. Peale selle kutsub järeleandmine esile ka kõrvalmõjud, sealhulgas suurema vastutuse saavutatud kokkuleppe eest ning suurema rahuolu saavutatud kokkuleppega. Tagasilükkamise-siis-taandumise tehnikas kasutatav mõjustaja järeleandmine paneb mõjustava sõnumi saajat tundma end saavutatud kokkulepete eest rohkem vastutavana, mis omakorda suurendab tõenäosust, et neid ka täidetakse. Järeleandmise abil välja meelitatud kokkulepe on inimesele üsna rahuldust tekitav. Inimene, kes on kokkuleppega rahul, on suurema tõenäosusega valmis ka tulevikus sarnaseid kokkuleppeid tegema.¹⁷²

Hinnanguliselt rakendavad tagasilükkamise-siis-taandumise mõjustamisvõtet osavad kaitsjad, eesmärgiga mõjutada kohtunikku kas vahetult või kaudselt, st kannatanu, kahtlustatava, süüdistatava, tsiviilkostja või kolmanda isiku mõjutamise kaudu, eespool kirjeldatud valemi järgi, näiteks esitada tsiviilhagi, mille hind ületab tegelikult soovitud hagi asja hinda¹⁷³. T. L. süüdistati KarS § 423 järgi selles, et tööülesandeid täites tagurdas ta õuealal mootorsõidukiga otsa jalakäijatele I. B-le ja I. B-le. Otsasõidu tagajärjel tekkisid I. B-l rasked tervisekahjustused. Kannatanu I. B. esitas tsiviilhagi T. L-lt ja OÜ-lt X solidaarselt mittevahalise kahju hüvitamiseks 10 000 euro väljamõistmiseks. Hagihinna osas on Riigikohtu Kriminaalkolleegium leidnud: „Asja uuel läbivaatamisel tuleb maakohtul arvestada aga sellega, et kindlustusandja poolt väljamakstud summat tuleb siiski hüvitise suuruse kindlaksmääramise järel arvestada. VÕS § 78 lg 1 sätestab, et kui võlgnik ei pea kohustust seadusest, tehingust või kohustuse olemusest täitma isiklikult, võib kohustuse osaliselt või täielikult täita kolmas isik. Kui kolmas isik täidab kohustuse, vabaneb võlgnik täitmise kohustusest. Sellest tulenevalt saab hagi rahuldada vaid osas, milles hüvitatav mittevahaline kahju ületab kindlustusandja poolt hüvitatud tasu.“¹⁷⁴ Käsitletavas asjas jättis kannatanu, omaalgatuslikult või esindaja soovitusel, tsiviilhagi hinna määrares arvesse võtmata, et kindlustusselts on talle hüvitanud ka osa mittevahalisest kahjust.

¹⁷¹ Cialdini (2005), 45-47.

¹⁷² Cialdini (2005), 53-54.

¹⁷³ TsMS § 122 lg 2: „Hagihind on hagi asjas hagi taotletu harilik väärtus.“ (RT I 2005, 26, 197; RT I, 19.03.2019, 22)

¹⁷⁴ RKKK 06.06.2018 otsus asjas nr 1-17-6824, p 17.

3.3 JÄRJEKINDLUS JA KOHUSTUMINE

Teinud valiku või võtnud seisukoha, tunneb inimene nii iseenda kui ka teiste poolt survet käituda järjekindlalt, lähtudes sellest otsusest. Leon Festinger (1957), Fritz Heider (1946) ja Theodore Newcomb (1953) pidasid järjekindlust inimese käitumise keskseks motiiviks. Tung olla (või näida) järjekindel võib olla võimas mõjustamisvõte, mis võib mõjustataval esile kutsuda tema huvidega vastuolulise käitumise.¹⁷⁵ Järjekindlus on kohastumuslikult kasulik, sest seda seostatakse loogilisuse, ratsionaalsuse, püsivuse ja aususega, st isikliku ja intellektuaalse tugevusega. Ja vastupidi, ebajärjekindlust peetakse ebasoovitavaks isiksuseomaduseks.¹⁷⁶ Kasulikke tegusid korrates, kujuneb harjumus olla järjekindel isegi neis olukordades, kus see mõistlik pole. Mõjustamispsühholoogias ollakse seisukohal, et järjekindlus on vallandajatunnus. Kui inimene on mingis küsimuses otsuse teinud, võimaldab järjekindlus tal teha järgnevaid otsuseid selle küsimuse üle pead vaevamata: usutakse, öeldakse ja tehakse seda, mis on kooskõlas eelneva otsusega. Arvatakse sedagi, et mõtlemine võib kaasa tuua ka teatud ebameeldivaid tagajärgi. Teatud häirivaid asju eelistatakse mitte taibata, sest aus mõtlemine võib anda soovimatud vastused.¹⁷⁷

Järjekindlana ei soovi olla või näida mitte üksnes teatud isik, vaid ka riigi õigusemõistmise süsteemi liikmeskond tervikuna. Robert Alexy kirjutab, et süstemaatilised argumendid moodustavad kõige olulisema argumentide grupi. Süstemaatiliste argumentide hulka kuuluvad ka prejuditsiaalsed argumendid, st viited varasematele kohtulahenditele, mis on ka siis õigussüsteemi osa, kui neil puudub formaalse õigusallika iseloom.¹⁷⁸ Kriminaalmenetlusõiguses on aga seadusandja andnud prejuditsioonile ka formaalse õigusallika staatuse. KrMS § 2 p 4 kohaselt on Eesti kriminaalmenetluse allikaks ka Riigikohtu lahendid küsimustes, mida ei ole lahendatud muudes kriminaalmenetlusõiguse allikates, kuid on tõusetunud seaduse kohaldamisel.¹⁷⁹ Et olukord ei kivineks antakse KrMS § 355 lg 1 järgi kriminaalasi kohtumäärusega läbi vaadata Riigikohtu erikogule, kui Riigikohtu kriminaalkolleegium peab kriminaalasja läbi vaadates vajalikuks seaduse tõlgendamisel muuta Riigikohtu teise kolleegiumi või erikogu viimases kohtulahendis esitatud seisukohta või kui see on vajalik seaduse ühetaoliseks tõlgendamiseks.¹⁸⁰ Riigikohtu veebilehest nähtub,

¹⁷⁵ Cialdini (2005), 63-65.

¹⁷⁶ Allgeier, Byrne, Brooks, & Revnes (1979), 170-182.

¹⁷⁷ Cialdini (2005), 67.

¹⁷⁸ Alexy (2001), 8-9.

¹⁷⁹ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁸⁰ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

et erikogu on arutanud kõigest kaks väärteo- ja kuriteoasja¹⁸¹, millest tulenevalt sedastatakse, et vähemasti Eesti kriminaalkohtumenetluse kõrgemal astmel avaldub ülekaalukal määral järjekindluse mõju. Selles töös ei spekuldeerita selle üle, kuivõrd eesti kohtute toimingutes võiks avalduda perifeerse vallandajatunnuse komponent, vaid kõigest sedastatakse üldist seisukohta, et kõrgema astme kohtulahendile viitamise näol on tegu tugeva argumendiga, sõltumata sellest kas kohtule avaldab mõju keskmine või perifeerne mõjustustee. Möistagi Riigikohtu otsuste taga on Eesti kohtunikukonna tippu kuuluvad konkreetset inimesed ning see asjaolu, et erikogu on seni käsitlenud mõnda üksikut juhtumit toetab seisukohta, et soov olla järjekindel võiks olla neile sama loomulik nagu keskmisele *ex ante* isikule. Järgneva käsitluse heaks tehakse abduktiivne järeldus, et järjekindlus on märgataval määral omane nii menetlejatele¹⁸², kui ka menetlusosalistele¹⁸³.¹⁸⁴

Erialakirjanduses jagatakse seisukohta, et järjekindluse võib esile kutsuda kohustumine. Kui suudetakse panna mõjustatavat kohustuma ehk seisukohta võtma, ollakse sellega ette valmistanud pinnas mõjustatava järgnevale mehaanilisele tegutsemisele, kooskõlas tema varasema kohustumisega.¹⁸⁵ Mõjustamisvõtet, mis kasutab esialgset väikest palvet nõustumuse saavutamiseks sarnase suurema palvega, nimetatakse „jalg-ukse-vahel“ tehnikaks. Chialdini kirjeldab Ühendriikide sõduritest sõjavangide kohtlemist Korea sõja ajal laagrites, mida juhtisid hiinlased. Hiinlased rakendasid laagrites „leebet poliitikat“, mida Cialdini iseloomustab „peenelt reguleeritud psühholoogilise kohtlemisena“. Hiina programm osutus niivõrd tõhusaks, et ameeriklased andsid üksteist varmselt üles, mistõttu avastasid hiinlased kiiresti põgenemisplaanid. Psühholoog Edgar Scheini korraldatud uuring kinnitas, et Hiina laagrites tegid peaaegu kõik sõjavangid vaenlasega ühel või teisel viisil koostööd. Uuring näitas, et hiinlased kasutasid sõjavangide nõustumuse saavutamiseks järjekindluse

¹⁸¹ RKEK 22.02.2013 otsus asjas nr 3-1-1-106-12, RKEK 28.02.2002 otsus asjas nr 3-1-1-117-01.

¹⁸² KrMS § 16 lg 1: „Menetlejad on kohus, prokuratuur ja uurimisasutus.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

¹⁸³ KrMS § 16 lg 2: „Menetlusosalised on kahtlustatav, süüdistatav ning nende kaitsjad, kannatanu, tsiviilkostja ja kolmas isik. (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

¹⁸⁴ Seda oletust mõnevõrra kummutab küll näiteks RKKK 07.05.2009 otsus asjas nr 3-1-1-21-09, mille punktis 12 on kolleegium asunud järgmisele seisukohale: „Kõrvaldamata kahtlused tuleb kooskõlas KrMS § 7 lg-s 3 sätestatud *in dubio pro reo* põhimõttega tõlgendada süüdistatava kasuks. Seda seadusest tulenevat tõlgendusreeglit kohaldades ei pea kolleegium vajalikuks ega ka mitte võimalikuks asuda kummutama maakohtu otsuses märgitud, mille kohaselt puudub alus arvata, et kannatanu valetab. Tuleb nõustuda maa- ja ringkonnakohtute poolt märgituga, et kannatanu ütlused on olnud järjekindlad ja ta on kogu kriminaalmenetluse vältel väitnud, et teda ründas 19. detsembril 2007 O. Kokk. Kuid ütluste järjekindlus ei välista automaatselt kannatanu eksimisvõimalusi kuriteosündmuse erinevate asjaolude tajumisel ja seega ka mitte nende ütluste kontrollimise vajadust. Tulenevalt eelnevalt punktis 10 märgitust aktualiseerub eksimisvõimaluse kahtlus käesoleval juhul eriti seetõttu, et kuriteost hilinenud teavitamine välistas nõuetekohase äratundmiseks esitamise.“ (RKKK 07.05.2009 otsus asjas nr 3-1-1-21-09, p 12.)

¹⁸⁵ Cialdini (2005), 74.

survet läbi kohustumise. Surveavaldamist alustati tagasihoidlikult. Vangidel paluti teha avaldusi, mis olid kergelt Ühendriikide-vastased või kommunismi-pooldavad, nii et paistsid tähtsusetutena („Ühendriigid ei ole täiuslik riik.“ „Kommunistlikul maal pole töötusprobleemi.“) Järgmise sammuna võidi vangilt, kes oli nõustunud, et Ameerika Ühendriigid ei ole täiuslik, paluda tuua mõni näide selle kohta. Sellele võis järgneda palve koostada nimekiri Ühendriikide probleemidest, sellele alla kirjutada ja teistele vangidele vestlusgrupis ette lugeda. Hiljem võidi tal paluda kirjutada Ühendriikide probleemidest essee. Vangi nime ja tema kirjutatud esseed võidi hiljem kasutada Ameerika-vastases raadiosaates, mida võis kuulda nii Põhja- kui ka Lõuna-Koreas. Väikeste kohustumiste jada on teinud vangist „kaasatöötaja“, sest ta on vaenlast aidanud ja toetanud. Olles teadlik sellest, et ta kirjutas essee ilma, et teda oleks eriliselt ähvardatud või sunnitud, muutis nii mõnigi isik oma mina-pilti, et see oleks kooskõlas tehtu ja uue „kaasatöötaja“ sildiga, ning selle tulemuseks oli sageli veel ulatuslikum koostöö. Juurdekasvavate kohustumiste taktika oli eriti tõhus ülekuulamistel ülestunnistuste, enesekriitika ja informatsiooni väljameelitamiseks. Tühised esialgsed kohustumised kutsuvad esile järjekindluse, mille mõjul nõustub mõjustatav hiljem oluliselt suurema tegevuse või tegevusetusega, mida ta algselt tahtnud ei ole.¹⁸⁶¹⁸⁷

Kriminaalkohtumenetluse regulatsioon ei näe kõigis astmeis ette kohtu vahepealseid kohustumisi enne kohtuotsuse tegemist. Kasutades kohustumist, võib kohtule avaldada mõju kohtuliku uurimise käigus vaid vahendlikult: mõjustades süüdistatavat, kannatanut, tsiviilkostjat või kolmandat isikut. Nimetatud isikute tuvastatud kohustumised kanduvad kohtumenetlusele üle ka kohtueelsest menetlusest tõendite¹⁸⁸ näol. Cialdini kirjeldatud seisukohad toetavad hüpoteesi, et mõjustatava isiku nõustumise temale näivald mitteolulise

¹⁸⁶ *Ibid.*, 74–78.

¹⁸⁷ Sõjavangide kohtlemise tulemusel esile kutsutud käitumisega sarnast käitumist kirjeldasid 1966. aastal psühholoogid Johathan Freedman ja Scott Fraser, avaldades oma eksperimendi tulemused. Eramute piirkonnas paluti inimestel kirjutada alla avaldusele, mis toetas California kaunina hoidmist. Peaaegu kõik sihtrühma inimesed kirjutasid sellele alla. Kahe nädala pärast paluti samadel inimestel paigaldada oma kinnistutele suur silt tekstiga „Sõida ettevaatlikult“. 50% sihtrühma inimestest nõustusid sildi paigaldamisega, kuigi esimene siduv teene, mille nad varem teinud olid, polnud seotud mitte sõiduohutuse, vaid osariigi kaunina hoidmisega. Seletades eksperimendi tulemusi, järeldasid Freedman ja Fraser, et tegu on inimese mina-pildi muutmisega: „Võimalik, et muutus toimus juba selles, kuidas inimene suhtub asjadesse sekkumisse või aktiivsusesse. Kui ta on juba palvega nõustunud, võib tema hoiak muutuda, temast võib enda silmis saada inimene, kes selliseid asju teeb: see, kes nõustub võõraste palvetega, kes tegutseb aktiivselt selle heaks, millesse ta usub, kes aitab kaasa heade eesmärkide saavutamisele.“ (Freedman, & Fraser (1966), 201.) Teisisõnu jõudsid eksperimendi korraldajad järeldusele, et nõustumine ei suurenda inimese leppimist mitte ainult sarnaste palvetega, vaid ka valmisolekut osutada suuremaid teeneid, mis on ainult kaudselt seotud varasema väiksema teenega. (Cialdini (2005), 81.)

¹⁸⁸ KrMS § 63 lg 1: „Tõend on kahtlustatava, süüdistatava, kannatanu, tunnistaja või asjatundja ütlus, ekspertiisiakt, eksperdi antud ütlus ekspertiisiakti selgitamisel, asitõend, uurimistoiming, kohtuistung ja jälitustoiming protokoll või videosalvestis, samuti muu dokument ning foto või film või muu teabetalletis.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

asjaoluga soodustab juurdekasvavate avalduste esilekutsumist, mis lõpptulemusena võib viia mõjustatava isiku mina-pildi muutmiseni kas tõe avaldamise või süü ülestunnistuse suhtes.

Robert Cialdini püstitatud hüpoteesi kohaselt selleks, et kohustumine oleks tõhus, st muudaks minapildi, peab see olema aktiivne, avalik, pingutust nõudev ja vabalt valitud. Esiteks, peab kohustumine väljenduma tegevuse vormis teos. Inimese tõeliste tunnete ja uskumuste määratlemisel ei ole olulisimad mitte tema sõnad, vaid tema teod. Inimese teod võivad mõjutada tema mina-pilti ning selle kaudu ka tulevast käitumist. Üheks selliseks siduvaks tegevuseks loetakse kirjutamist. Esiteks annab see tõendi, et tegu on toimunud. See tegu on isiku enda käekirjaga dokumenteeritud, mis sundis teda oma veendumusi ja mina-pilti kooskõlla viima sellega, mida ta vaieldamatult teinud on. Teiste inimeste sidumise seisukohalt on oluline see, et neid võib veenda, et avalduse teinud isik tõesti usub seda, mida ta kirjutas.¹⁸⁹ Inimestel on kalduvus arvata, et avaldus näitab selle autori tegelikku hoiakut. Seda usutakse ka siis, kui ollakse teadlik, et avaldus ei ole vabatahtlik. Oma seletuse toetamiseks toob Cialdini Edward Jones'i ja James Harris'e (1976) uurimuse, „kus inimestele näidati Fidel Castro't pooldavad esseed ja paluti neil selle autori tõelisi tundeid arvata. Mõnele neist inimestest ütlesid Jones ja Harris, et autor oli ise valinud Castro't pooldava essee kirjutamise, teistele aga, et autorilt nõuti Castro poolt kirjutamist. Veider oli see, et isegi need, kes teadsid, et autorile oli tehtud ülesandeks kirjutada Castro poolt, arvasid, et kirjutajale meeldib Castro.“¹⁹⁰ Kui aktiivne siduv tegu on tehtud, satub mina-pilt kahelt poolt järjekindluse surve alla. Seestpoolt tuleb surve viia mina-pilt tegevusega kooskõlla. Väljastpoolt mõjub aga surve kohandada mina-pilti vastavalt sellele, kuidas teised tajuvad avalduse teinud isikut.¹⁹¹ Kuna teised arvavad, et ta usub seda, mida on kirjutanud (isegi kui tal selles küsimuses eriti valikut ei olnud), tunneb ta taas vajadust viia mina-pilt kooskõlla kirjutatud avaldusega.¹⁹² Teiseks, peab kohustumine olema avalik. Avalikult võetud seisukoht toob alati kaasa vajaduse sellest kinni pidada.¹⁹³ Selliselt välditakse ebajärjekindla inimesena paistmist. Kolmandaks, kohustumine peab olema pingutust nõudev. On tähele pandud, et mida suuremat pingutust kohustumine nõuab, seda suurem on selle mõju inimese hoiakutele. Minimaalsete pingutustega tulemuse saavutanud inimene ei kaldu seda hindama sama kõrgelt, kui sama tulemuse saavutamiseks palju vaeva näinud inimene.¹⁹⁴ Ja neljandaks, kohustumise puhul

¹⁸⁹ Cialdini (2005), 83-84.

¹⁹⁰ *Ibid.*, 84.

¹⁹¹ Schlenker, Dlugolecki, & Doherty (1994), 20-33.

¹⁹² Cialdini (2005), 84-85.

¹⁹³ Vt. Schlenker, Dlugolecki, & Doherty (1994), 20-33.

¹⁹⁴ Aronson & Mills (1959), 177-181.

peab olema tegu inimese sisemine ehk vaba valikuga. End peetakse vastutavaks enda käitumise eest juhul, kui arvatakse, et on käitunud teatud kindlal viisil ilma tugeva välise surveta.¹⁹⁵

KrMS § 68 lg 1 kohaselt selgitatakse tunnistajale tema õigust kirjutada ütlust omakäeliselt.¹⁹⁶ Ka KrMS § 74 lg 4 näeb ette, et tunnistaja võib ülekuulamisel pärast vaba jutustamist kirjutada ütlused ülekuulamisprotokolli omakäeliselt, mille kohta tehakse protokollis märge.¹⁹⁷ Robert Cialdini tähele pandud seaduspärasus toetab seisukohta, et teatud olukordades on kasulik, kui kohtueelse uurimise käigus on avaldus omakäeliselt tehtud. Seda on vajadusel võimalik tunnistajale ette näidata mälu värskendamiseks ka kohtulikul uurimisel. Üldjuhul eeldab kriminaalkohtumenetluses mis tahes avalduse, sealhulgas tunnistaja ütluse tegemine piisaval määral jõupingutusi. Kaasaegses erialakirjanduses jagatakse seisukohta, et inimene võtab omaks pigem need seisukohad, milleni ta on ise jõudnud, kui need, mida teised temasse istutada püüavad. Esitades tunnistajale osaval viisil küsimused, mille puhul võib eeldada, et inimene teeb ise mõjustajale soodsa järelduse, võiks eeldada suuremat mõju kohtunikule võrreldes sellega, kui mõjustaja ise midagi ette loeb. Kui isik suudab ise genereerida mõttes argumente mingi seisukoha poolt, on suurem tõenäosus, et ta seda seisukohta ka õigeks (või vähemalt vastuvõetavaks) peab.¹⁹⁸ Järjekindluse ja kohustumise mõju kohtumenetluse kontekstis võiks olla taandatav valemile, et uurimisasutuse, prokuröri või kaitsja osava tegevuse kaudu võiks toimuda tunnistaja avalik esmane kohustumine, millest peetakse kohtuotsuse tegemiseni kinni tulenevalt muuhulgas ka järjekindlusest, iseäranis kui kohustumiseni on jõutud, tehes jõupingutust nõudvaid vabu järeldusi. Erialakirjanduses omakorda osutatakse stohhastilisele mudelile tõendite hindamisel. Stohhastilist mudelit kohaldatakse küll vandekohtule, kuid see on teatud määral kasutatav ka elukutselise kohtuniku otsustusprotsesside kajastamisel. Mudel eeldab teatud kriitilise sündmuse olemasolu iga vandekohtuniku jaoks. Mingi tõend – asitõend, ütlus, ekspertiisiakt või protokoll – „külmutab“ süüdioloku mõõdupuu mingile muutumatule tasemele ja järgnevad asjad seda enam ei muuda. Näiteks, kui mitu tunnistajat väidavad täpselt sama asja, võib

¹⁹⁵ Kui Põhja-Korea Hiina vangilaagrites korraldati poliitiliste esseede võistlused, siis olid hiinlased huvitatud, et nendest võistlustest võtaks osa võimalikult palju sõjavange. Võitjatele jagati tagasihoidlikud auhinnad – sigaretid, värsket puuvilja, vaatamata sellele, et hiinlased oleksid võinud pakkuda väärtuslikumaid auhindu – riideid, eelseid kirjade saatmisel, rohkem liikumisvabadust laagri sees. Auhindu tagasihoidlikkust seletati sellega, et „vangil, kes oma poliitilistesse esseedesse Ameerika-vastaseid märkusi lisas, ei võidud lubada seda kõrvale heita kui lihtsalt suure auhinna nimel tehtud tegu.“ (Cialdini (2005), 98-99.

¹⁹⁶ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁹⁷ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

¹⁹⁸ Vt Cialdini (2005).

selline veendumus kinnistuda.¹⁹⁹ Kaitsja või prokuröri taktikaks võiks olla sellise tõendi või tõendite kogumi esitamine, mis külmutaks kohtuniku silmis süüdioleku mõõdupuu sellele kaitsja või prokuröri jaoks sobivale muutumatule tasemele.

Mõjustamisvõtete vastu, mis ühendavad endas kohustumist ja järjekindlust, tuleks endale teadvustada, et kuigi järjekindlus on enamasti hea, on olemas ka paindumatu järjekindluse vorm, millest tuleks hoiduda. Mõjustajale, kes tahab mehhaanilist kohustumise-järjekindluse jada ära kasutada, oleks mõistlik rääkida täpselt, mida ta teeb: kui sisemine tunne ütleb ette, et ollakse ära kasutatud, nõustudes kellegi palvega selleks, et käituda kooskõlas oma eelneva seotusega, anda see sõnum mõjustajale edasi.²⁰⁰ Olukorras, kus mõjustatav arvab, et tema suhtes on tehtud midagi head, soovitatakse siiski vastata küsimusele: „Kui saaksin ajas tagasi minna, kas teeksin siis sama valiku – teades, mida ma nüüd tean?“ Oma tundeid kogetakse umbes sekundi mürdosa enne seda, kui jõutakse nende üle mõelda.²⁰¹ Seega on oluline endas harjutatav introspeksioon: võime märgata ja usaldada esmast tunnet, „mis lipsab moonutatavalt läbi hetk enne seda, kui kõikvõimalikud enesepetmise vahendid tegutsema asuvad.“²⁰²

3.4 SOTSIAALNE TÕENDUS

Sotsiaalse tõenduse toime seisneb selles, et mingit käitumisviisi peetakse antud olukorras õigeks sedavõrd, kuivõrd nähakse teisi seda kasutamas. Tutvustades sotsiaalse tõenduse toimet, võetakse kokku Robert Cialdini kirjeldus Robert O’Connori uurimistööst (1972) endassetõmbunud eelkooliealiste laste kohta. Tegu on lastega, kes on „kohutavalt häbelikud, seisavad üksi eemal sellal, kui teised lapsed mängivad või rühma kogunevad.“ O’Connor poolt vaadatuna seisnes probleem selles, et selline lapseas omaksvõetud käitumine võib viia pikaajalise eraldatuseni, mis omakorda võib põhjustada püsivaid probleeme kohastumises kogu täiskasvanueas. Püüdes lahendada probleemset olukorda, tegi O’Connor filmi, milles näitas 11 stseeni kõigepealt ühest üksikust lapsest mingit sotsiaalset tegevust kõrvalt vaatamas ning seejärel selles ka osalemas. O’Connor valis neljast lasteaiast kõige endassetõmbunud lapsed ning näitas neile seda filmi. Pärast filmi näitamist hakkasid endassetõmbunud lapsed teiste lastega võrdsel tasemel suhtlema. Kuue nädala pärast läbiviidud vaatlus näitas, et filmi mitte näinud endassetõmbunud lapsed olid endiselt teistest eraldunud, aga filmi näinud lapsed

¹⁹⁹ Bachmann (2015), 319.

²⁰⁰ Cialdini (2005), 109-111.

²⁰¹ Murphy, & Zajonc (1993), 723-739.

²⁰² Cialdini (2005), 113.

olid oma lasteaias kõige aktiivsemad.²⁰³ Samuti asutakse refereeritavas teoses seisukohale, et mida suurem hulk teisi inimesi mingit arvamust õigeks peab, seda enam tajub inimene seda arvamust õigena.²⁰⁴ KarS § 58 p 10 kohaselt on karistust raskendavaks asjaoluks süüteo toimepanemine grupi poolt.²⁰⁵ Eesti kriminaalõigus tunneb ka kuritegeliku ühenduse mõistet.²⁰⁶ Ühiskondliku loomana teeb inimene palju tegusid, sealhulgas paneb toime kuritegusid, tihti koostöös enda sarnastega, kus eeskujuks võetakse grupi või kuritegeliku ühenduse teiste liikmete käitumine. Ilma oluliste põhjusteta ei pruugi muutuda ka kahtlustatava või süüdistatava käitumine kohtueelse ja kohtuliku uurimise ajal: endiselt võetakse võimalust mööda omaks endaga sarnaste käitumine.

Sotsiaalse tõenduse printsiip toimib kõige tõhusamalt määramatuse tingimustes.²⁰⁷ Tavaliselt pööratakse pilgud teiste poole ja peetakse nende käitumist õigeks siis, kui ei olda endas kindel.²⁰⁸ Määramatuse ületamiseks teiste inimeste reaktsioone jälgides, on oluline mäletada, et ka teised inimesed tõenäoliselt toetuvad sotsiaalsele tõendusele. Segases olukorras võib kalduvus juhinduda teiste käitumisest viia üldise ükskõiksuseni. New Yorgi linnaosas Queenses tapeti julmal viisil Catherine Genovese, kes tuli hilisõhtul töölt koju. Mõrvar ründas oma ohvrit tänaval kolm korda 35 minuti jooksul, enne kui viimane pussitamine põhjustas tema elu lõppemise. Kurjategija pani oma teo toime pr Genovese 38 naabri nähes, kes vaatasid mõrva oma korteri aknast pealt. Ükski naaber ei kutsunud kuriteo toimepanemise kohale politseid. Pr Genovese juhtumi materjale uurisid Bobb Latané ja John Darley (1968b). Nad püstitasid hüpoteesi, et keegi polnud aidanud just sellepärast, et pealtnägijaid oli nii palju. Uurijad püstitasid kaks seletavat hüpoteesi, „miks õnnetuse tunnistajaks olev inimene osutab abi väiksema tõenäosusega, kui juures on ka hulk teisi tunnistajaid“: esiteks, kui on palju võimalikke abistajaid, siis väheneb iga üksiku inimese vastutustunne; teiseks, käivitub sotsiaalse tõenduse printsiip, mis on seotud üldise ükskõiksusega. Hädaolukorra puhul ei ole alati ilmne, et tegemist on hädaolukorraga. Määramatuses kalduvad inimesed otsima juhtnööre teiste inimeste käitumisest.²⁰⁹ Kuid selle juures unustatakse, et kõik teised, kes sündmust jälgivad, juhinduvad arvatavasti samuti sotsiaalsest tõendusest. Kuna keskmine *ex*

²⁰³ Cialdini, (2005), 125-126.

²⁰⁴ *Ibid.*, (2005), 134.

²⁰⁵ RT I 2001, 61, 364; RT I, 30.12.2017, 3.

²⁰⁶ KarS § 255 lg 1 määratleb kuritegeliku ühenduse kui kolmest või enamast isikust koosneva püsiva isikutevahelise ülesannete jaotusega ühenduse, mille tegevus on suunatud teise astme kuritegude, mille eest ettenähtud vangistuse ülemmäär on vähemalt kolm aastat, või esimese astme kuritegude toimepanemisele. (RT I 2001, 61, 364; RT I, 30.12.2017, 3).

²⁰⁷ *Ibid.*, 144.

²⁰⁸ Tesser, Campbell, & Mickler (1983), 217-233.

²⁰⁹ Cialdini (2005), 137.

ante inimene soovib teiste hulgas tasakaalukas ja rahulik paista, otsib ta seda tõendust enamasti vaikselt, teistele juuresviibijatele lühikesi varjatud pilke heites.²¹⁰ Kohtueelsel ja kohtulikul uurimisel kasvatatakse teadlikult määramatuse taset. Selleks allutatakse iga kahtlustav või süüdistatav uurimistoimingule eraldi ning piiratakse või välistatakse tema suhteid grupi või kuritegeliku ühenduse teiste liikmetega. Kõrgendatud määramatus annab menetlejale võimaluse kasutada muuhulgas nn uurimiskavalust, mis on ülekuulamisel lubatud mõjustamisvõte. Erialakirjanduses vaieldakse selle üle, kus täpselt tõmmatakse piir lubatava pettuse ja ülekuulatava tahtevabaduse ebaseadusliku mõjutamise vahel. Selles küsimuses refereerib Eerik Kergandberg Karl Petersi seisukohta, mille kohaselt on „ebaseadusliku ülekuulamise meetodiga tegemist siis, kui ülekuulatava petmisega kaasnes tema tahtevabaduse selline muutus, et ütluse taga ei ole enam süüdistatava või tunnistaja isiksust ja ütluse sisuks olevat edastatakse automaatselt“²¹¹.

Sotsiaalse tõenduse tõhusa toimimise üheks eelduseks on sarnasus, st jälgitakse eelkõige nende inimeste käitumist, kes on jälgiva subjektiga sarnased.²¹² Selliste inimeste käitumine annab parima ettekujutuse, milline käitumine oleks jälgiva subjekti puhul õige.²¹³ On kontrollitud (Phillips, 1979), et kohe pärast meedias laialt kajastatud enesetapulugusid, suureneb liinilennukite õnnetustes surma saanud inimeste arva 10 korda ning tõuseb järsult autoõnnetuste ohvrite arv (Phillips, 1980), kusjuures ainuüksi neis piirkondades, kus sooritatud enesetappu meedias laialdaselt kajastatud on. Sama enesetapu määraga piirkondades, kus ajalehtedes suitsidaalset käitumist avaldatud ei ole, ei ilmne ka surmajuhtumite arvu. Neis piirkondades, kus enesetapu lugu on avaldatud ajalehtedes, on surmajuhtumite arv seda suurem, mida rohkem seda lugu lehtedes tutvustatud on. Samuti väidab Phillips, et mõned murede käes kannatavad inimesed, kes loevad kellestki, kes on oma elu ise lõpetanud, tapavad end teda jäljendades. Sotsiaalse tõenduse näitena sooritavad mõned inimesed matkiva enesetapu selle põhjal, kuidas mõni teine hädasolev inimene on toiminud. Sotsiaalse tõenduse printsiip on nii laiaulatusliku mõjuga, et see toimib isegi selliste küsimuste puhul nagu elu ja surma üle otsustamine. Phillips'i tulemused näitavad, et enesetappude meedias kajastamisel on kalduvus motiveerida teatud inimesi, kes on selle ohvriga sarnased, enesetapu sooritama, sest nad peavad enesetapuplaani rohkem õigustatuks,

²¹⁰ Cialdini (2005), 137-138.

²¹¹ Kergandberg (2011), 99.

²¹² Festinger, (1954).

²¹³ Cialdini (2005), 144.

kui varem.²¹⁴ Kirjeldatud näited toetavad seisukohta, et sarnane võib olla ka kahtlustatava või süüdistatava käitumismall. Ka kahtlustatav või süüdistatav kasutab hinnanguliselt teiste inimeste tegusid juhustena õige käitumise valimisel, eriti juhul, kui ta peab neid teisi enda sarnaseks. Eeskujuks ei võeta juhuslike osavõtjate käitumist, näiteks süü ülestunnistamisel, puhtsüdamliku kahetsuse või süüteo avastamisele kaasaaitamisel, vaid määravaks on grupi või kuritegeliku ühenduse nende liikmete käitumine, keda kahtlustatav või süüdistatav peab endaga sarnaseks ehk kuritegelikus koosluses samal või kõrgemal tasemel olevaks isikuks.

Kui tuntakse ära olukordi, milles sotsiaalse tõenduse otsetee toimib ebaõige info põhjal, siis võidakse vajaduse korral see mehhanism välja lülitada. Selleks tuleb kõigest teha teadlik otsus olla valvel ebaehtsa sotsiaalse tõenduse suhtes. Lisaks olukordadele, kus sotsiaalset tõendust on meelega võltsitud, esineb ka loomulikke vigu, mis kutsuvad esile valede otsuste langetamise. Üldjuhul kipub inimene arvama, et kui hulk inimesi teeb üht ja sama, siis teavad nad midagi, mida see inimene ei tea. Inimene on valmis seda rahvahulga teadmist usaldama, eriti juhul, kui ta ei ole endas kindel. Usaldades ei tabata, et „rahvahulk eksib üsna sageli, sest selle liikmed ei juhindu oma tegudes mingist paremast infost, vaid reageerivad ise samuti sotsiaalse tõenduse printsiibile.“ Seepärast tuleb sotsiaalse tõenduse mehhanismi käivitumisel kontrollida, kas esilekutsutav käitumine langeb kokku muu selles olukorras kättesaadava informatsiooniga – objektiivsete faktide, eelnevate kogemuste, enda järeldustega.²¹⁵

3.5 MEELDIVUS

Leitakse, et atraktiivse inimesega kokkupuutumisel tekib automaatne reaktsioon, mida sotsiaalteaduses nimetatakse haloefektiks – inimese üks positiivne omadus määrab ära selle, kuidas teised teda tajuvad. Arvatakse, et selleks üheks omaduseks on just füüsiline atraktiivsus. Hea välimusega inimesele omistatakse tihti selliseid iseloomuomadusi nagu andekus, lahkus, ausus ja intelligentsus. See hinnang antakse teadvustamata, et füüsiline atraktiivsus selles mingit rolli ei mängi.²¹⁶ Simuleeritud tööintervjuude eksperimendis nähtus, et hoollitsetud välimus tuli töö saamisel rohkem kasuks kui tööalane kvalifikatsioon. Sealjuures väitsid intervjuueerijad, et välimus mängis nende valikute juures ebaolulist rolli.²¹⁷ Leitakse, et Ühendriikide kohtusüsteem on vastuvõtlik füüsilisele atraktiivsusele, st hea välimusega inimesi koheldakse õigussüsteemis suure tõenäosusega leebemalt.²¹⁸

²¹⁴ Cialdini (2005), 147-152.

²¹⁵ *Ibid.*, 162-167.

²¹⁶ *Ibid.*, 179.

²¹⁷ Mack, & Rainey (1990), 399-407.

²¹⁸ Castellow, Wuensch, & Moore (1991), 547-562.

Pennsylvanias läbi viidud uurimuses (Stewart, 1980) hindasid teadlased 74 meessoost süüdistatava füüsilist atraktiivsust nende kohtuprotsesside alguses. Hiljem uurisid nad vastavaid kohtuotsuseid. Kohtuotsuste analüüs näitas, et atraktiivse välimusega süüdimõistetud olid saanud oluliselt kergemad karistused. Õigupoolest pääsesid atraktiivsed süüdistatavad vanglakaristusest kaks korda sagedamini kui mitteatraktiivsed süüdistatavad.²¹⁹ Lavastatud kohtumenetluses kuritahtliku hooletuse eest määratud kahjutasude üle leiti, et kui süüdistatav oli parema välimusega kui kannatanu, hinnati kahjutasuks keskmiselt 5623 dollarit. Kui parema välimusega oli kannatanu, määrati kahju hüvitamise ulatuseks keskmiselt 10 051 dollarit. Välimusel põhinev soodsam kohtlemine ilmnis nii mees- kui ka naissoost vandekohtunike puhul.²²⁰ Erialakirjanduses osutatakse sellele, et erandiks on kaasused, kus väline atraktiivsus on olnud abiks kelmuse või koduvägivallaga seotud koosseisude toimepanemisel.²²¹ Samuti arvatakse, et „kenade nägudega isikud saavad kõige rohkem kasu juhul, kui kriminaalasi sisaldab tahtlikke tegusid; kuritegeliku hooletuse juhtumite puhul atraktiivsus nii palju ei aita“²²². Kui ühelt poolt on kohtuniku ning teiselt poolt süüdistaja ja kaitsja erinevast soost, mängib teatud rolli ka seksuaalne atraktiivsus, olenemata sellest, kas seda väliselt tunnustatakse või mitte. Üldiselt järeldatakse, et kohtumenetluste poolte füüsilise atraktiivsuse mõju kohtunikule on väga sarnane *ex ante* keskmise inimesega väljaspool kohtusaali, st võib sõltuvalt kontekstist avaldada mõtlevale inimesele mõõdukalt positiivset või negatiivset mõju. Selle järeldusega korreleerub ka teine erialakirjanduses väljendatud seisukoht, et karismaatilisuse kolmeks keskseks komponendiks on isiksus, tema hääl ning riietus ja korrastatus²²³, mis koostoides tekitab hea väljanägemise mulje, hinnanguliselt rohkem kui kena nägu. Kriminaalmenetluse seisukohalt võiks kasulik olla järeldus, et

²¹⁹ Cialdini (2005), 180. Cialdini joonealune kommentaar: „See avastus, et atraktiivsele kohtualusele mõistetakse palju harvemini vanglakaristus, isegi kui nende süü tõestust leiab, aitab seletada ühe huvitava kriminoloogia-alase eksperimendi (Kurtzburg, Safar, & Cavior, 1968) tulemusi. Osale New York City vanglas karistust kandvatele näoarmidega kinnipeetavatele tehti nende vangistuse ajal plastiline operatsioon; teistele samasuguste iluvigadega kinnipeetavatele aga ei tehtud. Lisaks võimaldati mõlema grupi liikmetele teatud teenuseid (nagu nõustamine, koolitus jne), mille eesmärk oli aidata neil ühiskonda integreeruda. Aasta pärast nende kinnipeetavate vabanemist selgus protokollide ülevaatamisel, et kurjategijatest, kellele oli tehtud iluravi (välja arvatud heroinisõltlased) sattus oluliselt väiksem hulk vanglasse tagasi. Kõige huvitavam selle tulemuse juures oli, et see kehtis ühtmoodi nii nende kinnipeetavate puhul, kes ei olnud saanud tavapäraseid rehabilitatsiooniteenuseid, kui ka nende puhul, kes olid. Nagu arvata võib, väitsid seejärel mõned kriminoloogid, et vanglale oleks kasulikum inetu kurjategija puhul loobuda kulukast rehabilitatsioonist, mida tavaliselt korraldatakse, ja pakkuda neile selle asemel plastilist kirurgiat; kirurgia tundus olevat vähemalt sama efektiivne ja oluliselt vähem kuluks. Pennsylvania uurimuse (Stewart, 1980) tähtsus seisneb selles, et see osutab võimalusele, et idee plastilist kirurgiat rehabilitatsioonivahendina kasutada võib olla ekslik. Inetute kurjategijate nägusamaks muutmine ei pruugi vähendada võimalust, et nad edaspidi kuritegusid sooritavad; see võib vaid vähendada tõenäosust, et nad selle eest vangi pannakse.“

²²⁰ Kulka, & Kessler (1978), 336–381.

²²¹ Bachmann (2015), 300.

²²² *Ibid.*, 301.

²²³ *Ibid.*, 302.

atraktiivsuse ja enesehinnangu vahel valitseb nõrk pöördvõrdeline seos.²²⁴ Atraktiivse välimusega inimene on teadlik, et teiste inimeste positiivne hoiak tema suhtes ei pruugi olla tingitud tema tegelikest isiksuseomadustest, vaid on omistatav atraktiivsuse halo mõjule.²²⁵ Robert Cialdini, tutvunud eespool täheldatud seisukohtadega, järeldab, et just tänu teadlikkusele halo efekti mõjust on paljudel atraktiivsetel inimestel ebakindel mina-pilt.²²⁶

Üldjuhul meeldivad inimesele temaga sarnased inimesed.²²⁷ See sarnasus võib ilmnedas arvamustes, isiksuseomadustes, tausta või elustiili valdkonnas. Mõjustajal on perspektiivikas näida mõjustatavale sarnasena mitmel erineval moel. Sellest tulenevalt on soovitatav olla eriti ettevaatlik nende suhtes, kes inimeselt midagi soovivad ning väitavat end olevat „täpselt samasugused kui see inimene“.²²⁸ Mõistlik prokurör või kaitsja uurib võimalust mööda ja eetilise piiri ületamata kohtukoosseisu kuuluvate isikute „konteksti“²²⁹, mida ta võib hiljem arvestada või üritada kasutada avakõnet pidades, süüdistuse suhtes arvamust esitades, risküsitluseks küsimusi koostades ja neid esitades ning süüdistus- või kaitsekõnes. Tehes seda, oleks ilmselt mõistlik meeles pidada, et seda võtet rakendava inimese mõõdupuu, mis on eetiliselt lubatav, võiks olla erinev kohtuniku mõõdupuust ning kasutatud võtte läbinägemise korral võib sellel olla hoopiski bumerangi efekt.

Kaasaegses mõjustamispsühholoogias on uuritud ka komplimendi mõju. Näiteks on selle kohta öeldud: „Kuigi meie kergeusklikkusel on ka piirid – eriti kui oleme kindlad, et meelitaja püüab meiega manipuleerida (Jones, & Wortman, 1973) –, kaldume reeglina siiski kiitust uskuma ja tundma sümpaatiat nende vastu, kes seda meile jagavad, ka siis, kui see on tõenäoliselt võlts (Byrne, Rasche, & Kelly, 1974).“²³⁰ Eksperimendi valimisse kuuluvatele meessoost katseisikutele andis hinnangu isik, kes soovis neilt üht teenet. Mõned katseisikutest said ainult positiivseid hinnanguid, teised ainult negatiivseid hinnanguid, ning kolmandad nii positiivseid kui ka negatiivseid hinnanguid. Kõige rohkem meeldis katseisikutele see hindaja, kes jagas ainult kiitust. See suundumus jäi püsima ka siis, kui katseisikud mõistsid, et hindaja tahab kiituse eest vastutasu. Erinevalt segastest hinnangutest ei pidanud puhas kiitus olema tõene, et see mõjuks. Positiivsed hinnangud kutsusid hindaja suhtes esile samapalju sümpaatiat vaatamata sellele, kas väited olid valed või tõesed.²³¹ Võttes kokku eksperimendi

²²⁴ Adams (1977), 217–239.

²²⁵ Major, Carrington, & Carnevale (1984), 43–50.

²²⁶ Cialdini (2005), 181.

²²⁷ Byrne, 1971.

²²⁸ Cialdini (2005), 182–183.

²²⁹ Vaatluse ning advokaatide ja prokuröridega vabas vormis läbiviidud intervjuude pinnalt tehtud järeldus.

²³⁰ Cialdini (2005), 184.

²³¹ Drachman, deCarufel, & Insko (1978), 458–467.

tulemusi, järeldeb Cialdini, et kuna keskmine inimene reageerib komplimentidele automaatselt positiivselt, võib ta seetõttu kergesti langeda ohvriks neile, kes kasutavad meelitusi plaaniga muuta selle inimese hoiakut.²³² Komplimendi mõju uurimine kohtueelse uurimise staadiumis eeldab menetlustoimingute vaatlust ja uurimistoimiku sisuanalüüsi, mida käesoleva töö formaat ei võimalda. Eeldatakse, et kuivõrd kaasaegne kohtumenetlus annab võrdlemisi kitsaid võimalusi kohtuniku isiksuse, tegude või otsuste kiitmiseks, kantakse komplimendi mõju kohtumenetlusele üle kohtueelsest menetlusest, kus seda taktikat võis kasutada uurimisasutuse ametnik.

Enamasti meeldivad inimesele tuttavad asjad (Zajonc, 1968). Kuivõrd tutvavlikkus põhjustab sümpaatiat, mängib see otsustamises rolli. Erandina on tutvavlikkusel antipaatiat suurendamise efekt, kui kokkupuuted on seotud ebameeldivate kogemustega.²³³ Asja menetlemine omavahel tuttavate kohtuniku, prokuröri ja kaitsja vahel on lihtsam, neile kõigile arusaadavam ja üldjuhul ka kiirem, välja arvatud juhul, kuid nende vahelised suhted on muutunud talumatuks varasemate sündmuste tõttu, mis võivad olla, kuid võivad ka mitte olla seotud nende ametialase tegevusega. Advokaadi valik (võimalusel) sõltuvalt süüdistaja ning kohtuniku isikust (mis on tehniliselt küll vähetõenäoline) ei kujuta hinnanguliselt ette ebaetilist võtet, millel võib olla teatud psühholoogilise mõjustamise värving. Mõjustamisel kasutatakse abinõuna ka süstemaatilist koostööd. Koostöö spontaanse tekkimise korral juhitakse sellele tähelepanu. Koostööd püütakse võimendada, kui see esineb vaid tühisel määral. Koostööd tekitatakse kunstlikult olukorras, kus see muidu ei tekiks.²³⁴

Inimesel on kalduvus tunda pahameelt isiku vastu, kes edastab ebameeldivat informatsiooni, isegi kui teabe edastaja ei ole halva põhjustajaks.²³⁵ Selle pahameele kutsub esile assotsiatsioon. Assotsiatsiooni toime on üldine, hõlmates nii positiivseid kui ka negatiivseid seoseid²³⁶. Krediitkaarte ja tarbimist käsitletud uurimuste seerias püstitati uurimisküsimus, kuidas krediitkaardid ja nendega seotud materjalid mõjutavad inimeste tarbimisharjumusi. Uurimused viidi läbi Indiana osariigis Lafayette'i lääneosas. Krediitkaart võimaldab inimesel kohe saada hüvesid, lükates tasumist mitu nädalat edasi. Seepärast seostatakse krediitkaarti ning selle märgiseid pigem kulutamise positiivsete kui negatiivsete aspektidega. Esimeses uurimuses andsid restoranikliendid rohkem jootraha, kui nad tasusid arved krediitkaardiga. Teises uurimuses olid tudengid valmis maksma 29% rohkem postikataloogi kaupade eest, kui

²³² Cialdini (2005), 185.

²³³ Cialdini (2005), 193.

²³⁴ *Ibid.*, (2005), 193.

²³⁵ Manis, Cornell, & Moore (1974), 81–94.

²³⁶ Lott, & Lott (1965), 259–309.

nad vaatasid kataloogi ruumis, kus oli MasterCardi logosid. Kolmas uurimus näitas, et kui kolledžitudengitel paluti annetada heategevusele, olid nad sagedamini nõus raha andma ruumis, kus oli MasterCardi logosid, kui ruumis, kus neid ei olnud (87% *versus* 33%). Üldine järeldus oli, et krediitkaardi sümboliga kaasnevatest positiivsetest assotsiatsioonidest piisas, et meelitada inimesi kulutama rohkem sularaha.²³⁷

Kohtumenetluses on assotsiatsiooni mõju hinnanguliselt avaldatav, näiteks, tõendite esitamisel või süüdistus- või kaitsekõne pidamisel. KrMS § 62 p 4 järgi kuuluvad tõendamiseseme asjaoludesse muuhulgas kuriteo tehiolud ning kuriteo toimepannud isikut iseloomustavad andmed ja muud tema vastutust mõjutavad asjaolud.²³⁸ Süüdistatava kohta on (nii süüdistuse kui ka kaitse poolt) leitav mingi tõendamisesemesse hinnanguliselt kuuluv ese, sündmus või isegi nähtus, millega on süüdistatav seostatav ning millel on üldine positiivne või negatiivne mõju kas keskmisele *ex ante* isikule või sihtotstarbeliselt võetuna, konkreetsele kohtunikule (vt ka sarnasuse kohta eespool). Sellistel esemetel või sündmustel, nendega arvestamise korral kriminaalasjas, on soovitud psühholoogilise värvinguga mõju.

Üldine lähenemisviis, mida saaks kasutada mistahes sümpaatiat tekitavate tegurite puhul, et kõrvaldada nende soovimatu mõju inimese otsusele, seisneb Robert Cialdini arvates kaitsemehhanismi õiges ajastamises. Mõjustataval oleks selle asemel, et püüda meeldivust esile kutsuvaid tegureid ära tunda ja nende mõju vältida enne, kui need toimima hakkavad, mõistlik lasta neil vabalt toimida. Mõjustatav ei peaks olema tähelepanelik mitte selle tegevuse suhtes, mis võib esile kutsuda kohatut meeldivustunnet mõjustaja vastu, vaid fakti suhtes, et kohatu meeldivustunne on juba tekitatud. Õige aeg kaitse kasutamiseks on hetk, mil mõjustatav tunneb, et mõjustaja meeldib talle rohkem, kui antud tingimustes kohane oleks. Selle tunde tähelepanemine tähendab, et tõenäoliselt on kasutatud mingit taktikat. Mida tugevam mõjustamine on, seda silmatorkavamalt see väljendub ning seda paremini allub see mõjustatava kaitsele. Põhjendamatu sümpaatiat pannakse tähele, teadmata tihti selle põhjusi. Seejärel võib eraldada oma peas tunded teene pakkuja ehk võimaliku mõjustaja suhtes teenest endast.²³⁹

3.6 AUTORITEETSUS

Leitakse, et sageli on kohastumuslikult kasulik kuuletuda autoriteedi korraldustele, sest tavaliselt on tal olulised teadmised, tarkus ja võim. Seetõttu võib allumine autoriteedile

²³⁷ Feinberg (1986), 348–356.

²³⁸ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

²³⁹ Cialdini (2005), 210–212.

toimuda mõtlematul viisil, teatud otseteena otsuste tegemisel. Psühholoogiaprofessor Milgrami (1974) juhtimisel toimus eksperimentide seeria, kus otsiti vastust uurimisküsimusele: kui palju on tavaline inimene valmis tekitama valu teisele täiesti süütule inimesele, kui valu tegemine on tavalise inimese töö. Üks osaleja – õpilane – pidi õppima suurt hulka sõnapaare. Katseisiku, keda nimetati õpetajaks, viis uurija eksitusse, tutvustades, et eksperimendi eesmärk on uurida, kuidas karistamine mõjutab õppimist ja mälu. Õpetaja töö oli kontrollida õpilase mälu ning anda iga vea eest järjest tugevam elektrilöök 15 voldist 450 voldini, tekitades õpilasele kohutavaid füüsilisi kannatusi. Õpilane kinnitati rihmadega tooli külge ja pandi käsivarre külge elektroodid. Õpilane, kes eksperimendi käigus korduvalt karjades halastust palus, oli tegelikult näitleja, kes ei saanud ühtegi elektrilööki, vaid ainult teeskles elektrilööke saamist. Kaks kolmandikku eksperimendi katseisikutest vajutas kõiki 30 elektrilöögi lüliti ning jätkas viimase 450voldise lüliti kasutamist, kuni uurija katse lõpetas. 40 katseisiku seast ei loobunud peaaegu mitte keegi õpetaja ülesandest siis, kui õpilane „hakkas vabastamist nõudma, ega siis, kui ta hakkas seda anuma, ega isegi mitte siis, kui ta reageeris igale elektrilöögile „kaheldamatult meeleheitliku karjatusega““. Milgrami eksperimentidele tulnud inimesed moodustasid tavalise juhusliku valimi vanuse, haridustaseme ja elukutsete seisukohalt. Hiljem sooritatud isiksusetestid näitasid, et tegemist on psühholoogiliselt normaalsete inimestega. Milgram seletas eksperimentide tulemusi inimesse sügavalt juurdunud alluvustundega, mis tingib inimese võimetuse ülemusele vastupanu osutada, st laborikitlis eksperimentaatori korraldustele, hoolimata emotsionaalsetest ja füüsilistest kahjustustest, mida need põhjustavad. Milgrami peamiseks avastuseks oli see, et „täiskasvanud inimene on valmis autoriteedi käsku täites peaaegu ükskõik kui kaugele minema“²⁴⁰. Pidades silmas Cialdini kirjeldatud eksperimenti, sedastame, et kohtupraktikas eristatakse tõendi vormi – näiteks kannatanu ütlusi; tõendi sisu – näiteks, milline kannatanu ütluses sisalduv mõte või sõnum võimaldab lugeda kõnealuse asjaolu tuvastatuks; ning tõendi allikat – isikut või eset, kellest või millest lähtuvalt on tõend kujunenud.²⁴¹ Talis Bachmanni sõnul „võib üks ja sama tunnistus või asitõend omandada erineva psühholoogilise sisu ja kaalu, sõltuvalt sellest, kuidas sellele reageerivad autoriteetsed ja mõjukad inimesed – advokaat, prokurör, ekspert, meedias sõna võtnud autoriteetne isik.“²⁴² Autoriteetsuse mõju kasutatakse ka ilma tõelist autoriteeti esitamata. Mehhaaniliselt käituvat inimest ei mõjuta pelgalt autoriteet, vaid kõigest selle sümbolid ilma tõelist autoriteeti esitamata. Nende

²⁴⁰ Cialdini (2005), 216–221.

²⁴¹ Bachmann (2015), 157.

²⁴² Bachmann (2015), 298.

sümbolite hulka, mis võivad inimese nõustumist esile kutsuda ka ilma autoriteetsuse tegeliku sisuta, kuuluvad tiitlid, riietus ja muud välised tunnusmärgid.²⁴³ Teaduslike publikatsioonide valdkonnas läbiviidud eksperimendis võeti 12 artiklit, mis olid 18–32 kuud varem avaldatud mõjukates ülikoolides töötavate teadlaste poolt, asendati autorite nimed tundmatute nimedega tundmatust asutusest, ning saadeti artiklid uuesti käsikirja vormis ajakirjadele, kus need juba varem avaldatud olid. 9 muudetud artikli puhul jäi võltsing avastamata. 8 artiklit lükati tagasi, kuigi need olid hiljuti samas ajakirjas avaldatud. Eksperimendi tulemustest on järeldatav mehhaaniline vastupanu inimeste mõtetele, kellel puuduvad autoriteetsuse tunnused.²⁴⁴ Hinnanguliselt ei erine autoriteedi mõju kohtumenetluses oluliste tunnuste poolest ülalkirjeldatust.

Üks võimalik kaitse autoriteetsuse vallandjatunnuse vastu seisneb üllatusmomendi kaotamises. Autoriteetsuse sümboleid on kerge võltsida, millest tulenevalt soovitakse kõrgendatud valvsust olukordades, kus autoriteetsust võidakse ära kasutada. Mõjustataval oleks mõistlik esitada endale kaks küsimust. „Kas autoriteet on tõepoolest ekspert?“ Küsimuses eristatakse autoriteetsuse tagatise ja nende tagatiste asjakohasust. Eelkõige pöörab see küsimus tähelepanu võimalikelt tähenduseta sümbolitelt autoriteetsuse tegelike tagatiste hindamisele. Küsimus suunab mõjustava teabe vastuvõtja tähelepanu staatuse sümbolitelt selle tõenditele.²⁴⁵ „Kui suurt ausust me sellelt eksperdilt oodata võime?“ Asjatundja ei pruugi oma teadmisi vastuvõtjale ausalt edasi anda; seepärast tuleb vastuvõtjal arvesse võtta, kuivõrd usaldusväärsed need antud olukorras on. Teabe vastuvõtja kaldub rohkem laskma ennast mõjutama eksperdil, kes tundub olevat erapooletu, kui sellel, kes võib vastuvõtja veenmisest mingit kasu saada.²⁴⁶ Kui vastuvõtja küsib endalt, kas tema nõustumine toob eksperdile kasu, loob ta endale sellega veel ühe kaitsevahendi automaatse allumise vastu.²⁴⁷ Vastuvõtja peab arvestama, et mõjustaja võib väita midagi, mis näib kahjustavat tema enda huve. Selline väide käib alati tema ettepaneku teisejärguliste omaduste kohta. Tõestanud oma ausust, saab mõjustaja üldjuhul palju olulisema eelise, mis kaalub kergesti üles näiva kahju, rõhutades „erapooletu“ eksperdina oma tegeliku sõnumi olulisi aspekte.²⁴⁸

²⁴³ Cialdini (2005), 227.

²⁴⁴ Peters, & Ceci (1982), 187–195.

²⁴⁵ Cialdini (2005), 237–238.

²⁴⁶ Eagly, Wood, & Chaiken (1978), 424–435.

²⁴⁷ Cialdini (2005), 239.

²⁴⁸ Hunt, Domzal, & Kernan (1981); Settle, & Gordon (1974), 181–185; Smith, & Hunt (1978), 149–158.

3.7 NAPPUS

Nappus toimib perifeerse mõjustustee vallandjatunnusena selliselt, et võimalus paistab mõjustatavale väärtuslikumana, kui see on vähem kättesaadav.²⁴⁹ Tuginedes teistele uurimustele, järeldab Cialdini, et „inimesi motiveerib enam mõte millegi kaotamisest, kui millegi samaväärse saamisest“²⁵⁰. Nappuse võte kasutabki inimese soovi säilitada talle kuuluvaid õigusi. Isikliku kontrolli vähenemisel, kui inimese valikuvabadusi piiratakse, soovib inimene äravõetud valikuid oluliselt rohkem kui enne. Kui kasvav nappus takistab inimese liigipääsu millelegi, seisab inimene sellele takistusele vastu.²⁵¹ Florida osariigis Miamis võeti keskkonna kaitsmise eesmärgil vastu kohaliku omavalitsusüksuse määrus, millega keelati fosfaate sisaldavate pesuvahendite kasutamine ja omamine. Selle määruse mõju puudutatud isikutele väljaselgitamiseks läbi viidud uuring näitas, et esiteks hakkasid Miami elanikud tegelema salakaubandusega ning teiseks hakkasid nad hindama fosfaate sisaldavaid pesuvahendeid paremateks toodeteks kui varem. Selline reaktsioon on tüüpiline inimesele, kes on kaotanud tal varem olnud vabaduse. Üldjuhul ei taipa inimene, et psühholoogiline vastulöök sunnib teda rohkem tahtma kaotatud vabadust. Et seletada endale oma suurenenud tahet, omistab inimene kaotatud vabadusele positiivseid omadusi. Fosfaate sisaldavad pesuvahendid ei hakka paremini pesema pärast seda, kui need on keelatud. Inimesed kõigest eeldasid seda, sest nad avastasid, et soovivad neid rohkem.²⁵²

Mõistagi, kui vulgaarselt üle kanda eespool kirjeldatud käsitlus kaotatud õigustest ja vabadustest (või sellega ähvardamisest) kriminaalõigusele, siis sedastatakse, et kriminaalmenetluse tagamiseks mõeldud tõkendid omavad tingimata psühholoogilise nappuse mõju. Kehtiva kriminaalmenetluse seadustiku § 127 jj näevad ette elukohast lahkumise keelu, kaitseväelase järelevalve, vahistamise, mille võib asendada elektroonilise valveta ja kautsjoni.²⁵³ „Tõkendi kohaldamisel tuleb valida isiku õigusi võimalikult vähe riivav tõkend, arvestades kriminaalmenetluse eesmärke“, kirjutavad Eerik Kergandberg ja Priit Pikamäe.²⁵⁴ Üldine koht, et elukohast lahkumise keeld avaldub mõõdukamat psühholoogilist mõju kui vahistamine. Sealjuures nimetatud tõkendid ei toimi üldjuhul (vähemasti seadusandja mõtte

²⁴⁹ Cialdini (2005), 247.

²⁵⁰ *Ibid.*, 248.

²⁵¹ *Ibid.*, 252. Vt. ka psühholoogilise löögi teooriat (Brehm, J. W. (1966) *A theory of psychological reactance*. New York: Academic Press).

²⁵² Cialdini (2001), 258–259.

²⁵³ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

²⁵⁴ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 344.

järgi) vallandjatunnusena, v.a kui uurimisasutus või prokuratuur seab teatud tõkendi kohaldamisel mingit laiemat eesmärki, kui on ette nähtud KrMS §-des 127 jj.²⁵⁵

Kohtumenetluse kontekstis on hinnanguliselt oluline ka tõsiasi, et inimene reageerib peale pandud keelule teatud teabe suhtes kõrgendatud sooviga seda saada. Samas kaldub inimene sellist teavet ka rohkem uskuma. Mõjustaja, kelle seisukoht on mingis küsimuses nõrk, saab mõjustatavat inimest seda seisukohta pooldama panna, kui korraldab asja nii, et tema sõnumi levitamist piiratakse. „Kohtus juhtub sageli, et vandekohtunikele esitatakse mingi tõendusmaterjal või tunnistus, kuid protsessi juhatav kohtunik keelab selle kasutamise ja võib käskida vandekohtunikel seda tõendit või tunnistust eirata. Selles mõttes võib kohtunikku pidada tsensoriks, kuigi see on ebaharilik tsensuur. Ei keelata mitte info esitamist vandekohtunikele kuna selleks on juba liiga hilja –, vaid neil keelatakse seda infot kasutada. Kui tõhus on selline kohtuniku direktiiv? Kas on võimalik, et vandekohtu liikmete hulgas, kes tunnevad, et neil on õigus arvestada kogu olemasolevat infot, võib selline lubamatuks kuulutamine tekitada psühholoogilise vastulöögi, mistõttu nad arvestavad otsustamisel neid tõendeid veel suuremal määral?“²⁵⁶ Chicago ülikooli õigusteaduskonnas tehti vandekohtu eksperiment, milles katseisikuteks olid inimesed, kes eksperimendi ajal olid vandekohtunikud ka tegelikus elus. Eksperimentaalne vandekohtunike kogu (30 inimest) kuulas ära lindistatud tunnistusi ühe naise kohtuasjast, kes sai viga, kui talle sõitis autoga otsa hooletu meesterahvas. Kui kostja ütles, et temal oli kindlustus, määrasid vandekohtunikud naisele 4000 dollari võrra suurema kahju hüvitamise tasu, võrreldes olukorraga, kus ta ütles, et tal ei ole kindlustust. Kui aga kostja ütles, et tema on kindlustatud, ja kohtunik otsustas, et tegemist on lubamatu tunnistusega, suurendasid vandekohtunikud kahju hüvitamise tasu 13000 dollari võrra. Kohtuliku menetluse olukorras väärtustasid vandekohtunikud keelatud teavet rohkem.²⁵⁷ Ei ole tõsiasi, et eesti kohtunik väärtustab kohtuliku arutamise käigus lubamatuks tunnistatud tõendit rohkem kui lubatud tõendit, kuid tõenäoline on see, et kohtunik võiks kokku puutuda teatud raskustega, eraldades lubamatu tõendi mõju enda siseveendumusest.²⁵⁸ Isegi nappuse mõju mõttelisel kõrvaldamisel jääb mõjustavas sõnumis sisaldav teave edasi antuks ja vastuvõetuks.

²⁵⁵ Näiteks KrMS § 130 lg 2 kohaselt võib kahtlustatava või süüdistatava vahistada prokuratuuri taotlusel ja eeluurimiskohtuniku määruse alusel, kui ta võib kriminaalmenetlusest kõrvale hoiduda või jätkuvalt toime panna kuritegusid ning vahistamine on vältimatult vajalik. (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

²⁵⁶ Cialdini (2001), 262.

²⁵⁷ Wolf ja Montgomeri (1977), 205-219.

²⁵⁸ Vt. Kergandberg, & Pikamäe (2012), 8.6.2.

Sotsiaalpsühholoogias toetatakse hüpoteesi, et väärtuslikumaks peetakse neid asju, mis on inimesele äsja vähem kättesaadavaks muutunud.²⁵⁹ Lapsevanem, kes annab õigusi ja vabadusi või nõuab reeglite täitmist ebajärjekindlalt, kutsub tahtmatult lapses esile mässu. Lapsevanem, kes ainult vahetevahel keelab söögikordade vahel maiustuste söömise, võib tekitada lapses tunde, et tal on õigus seda teha. Siis on reegli maksmapanemine juba palju raskem ja plahvatusohtlikum, sest laps mitte lihtsalt ei soovi õigust, mida tal kunagi olnud pole, vaid nõuab tagasi õigust, mille ta juba saanud on.²⁶⁰ Inimene ei taha üht ja sama asja rohkem siis, kui sellest on puudus, vaid tahab seda kõige enam siis, kui konkureerib selle hankimisel teistega. Tundel, et võisteldakse haruldase ressursi pärast, on motiveeriv omadus. 1973. aastal soetas ABC²⁶¹ programmitalituse asepresident Barry Diller filmi „Poseidoni seiklus“ ühekordse esituse õiguse ostuhinnaga 3,3 miljonit dollarit – summa ületas oluliselt kõige kõrgemat hinda, mida filmi ühekordse esituse eest varem oli makstud. Teinud tehingu, arvestas ABC, et kaotab „Poseidoni“ näitamise 1 miljon dollarit. Tegemist oli esimese korraga, millal ABC, NBC ja CBS pidid haruldase ressursi pärast võistlema avalikul oksjonil. Tutvustades ABC tulevast strateegiat, avaldas 'õnnelik' oksjoni võitja, et on otsustatud, et ABC ei võta kunagi enam oksjonitest osa. CBS president, kelle pakkumine ei osutunud edukaks, kommenteeris, et alguses olid kõik ratsionaalsed, määrares filmi hinna, arvestades tõenäolist tulu ja võttes sellest maha eksploatatsiooni kulud. Pakkumise käigus haaras aga kõiki võistluspalavik. Pakkunud 3,2 miljonit, kahetses CBS esindaja seda kohe. Kui ABC pakkus rohkem, tundis ta eelkõige kergendust. On kasulik tähele panna, osutab Cialdini, et kergendust tundis see, kes oli jäänud äärmiselt ihaldatud õigusest ilma.²⁶² „Ülalkirjeldatud seaduspärasuste tundmisel – et äsja võetud õigus paistab olevat kõige väärtuslikum ning iseäranis on ta väärt siis, kui selle õiguse omamise eest tuleb vastaspoolega võidelda –, mis väliselt ei ole kuidagi kohtumenetlusega seotud, võib siiski olla teatud kasu. Nimelt, seades kahtluse alla vastaspoole esitatud tõendite kuuluvust, lubatavust ja usaldusväärtust – ja seda olenemata nende tegelikust väärtusest, võib teadlikult juhtida tema kõrgendatud tähelepanu mitteolulistele vaidlustele, mis kõigutab ja ähmastab tema hüpoteesi esitamise, ning võib ühtlasi ka kohtu sihik kõrvale nihutada tõendite põhjalikust uurimisest ja versiooni jälgimisest.

²⁵⁹ Worchel, Lee ja Adeole (1975); Davies (1962; 1969).

²⁶⁰ Cialdini (2005), 269. Vt Lytton (1979); O'Leary (1995).

²⁶¹ *American Broadcasting Company*.

²⁶² Cialdini (2005), 272-274.

Kui inimene näeb, et miski, mida ta ihaldab, muutub vähem kättesaadavaks, reageerib ta füüsilise erutusega. Eriti neil juhtudel, kui tegemist on otsese võistlusega, muutub tähelepanu fookus kitsaks ja emotsioonid võtavad võimust. Isegi olles teadlik nappuse toimetehhanismist, ei saa inimene end kaitsta, sest teadmine on kognitiivne nähtus, aga inimese emotsionaalne reaktsioon nappuse põhimõtte toimele surub kognitiivsed protsessid alla ning olukorra hoolikas hindamine muutub vähetõenäoliseks. Piisava ettevaatusega tegutsemiseks pakutakse kasutada esimese hoiatusena sisemist erutust. Heameelt ei tekita mitte haruldase asja kasutamine, vaid selle omamine. Sestap tuleb mõjustataval endalt küsida, mida ta sellest asjast tahab. Kui asja tahetakse harulduse omamisest tuleneva sotsiaalse, majandusliku või psühholoogilise kasu nimel, siis tuleks vastata küsimusele, kui palju selle eest võidakse maksta. Kui asja tahetakse selle praktilise väärtuse pärast, siis „oluline on meeles pidada, et haruldased asjad ei maitse, kõla, sõida ega tööta paremini ainult sellepärast, et nende kättesaadavus on piiratud“.²⁶³

²⁶³ Cialdini (2005), 274-278.

4 TÕENDAMISE REGULATSIOONI AVATUS PSÜHHOLOOGILISTELE MÕJUDELE KRIMINAALKOHTUMENETLUSES

4.1 TÕENDITE HINDAMINE

Kriminaalkohtumenetluse mõjustamistegevuse keskmeks on kohtumenetluse poolte püüd veenda kohut oma versiooni suuremas tõeväärsuses ning oponendi versiooni paikapidamatuses.²⁶⁴ Mõjustamise põhivahend kohtus on tsentraalse mõjustustee kasutamine, mida võib täiendada perifeerse mõjustustee võtetega.²⁶⁵ Alljärgnevas peatükis hinnatakse valikuliselt kriminaalmenetluse seadustiku tõendamist puudutavaid ettekirjutusi nii keskse kui ka perifeerse mõjustustee võtete seisukohalt. Otsitakse vastust küsimusele, kas kehtivas kriminaalmenetluse seadustikus on ruumi kirjeldatud psühholoogilistele mõjudele selles, kuidas kujuneb kohtu siseveendumus? Peatüki viimases osas refereeritakse kohtuotsuse tegemise psühholoogiliste aspektide mõistmiseks olulised seisukohad.

KrMS § 60 lg 1 järgi tugineb kohus kriminaalasja lahendades asjaoludele, mis on tunnistatud tõendatuks või üldtuntuks.²⁶⁶ Sama paragrahvi lg 2 järgi on tõendatus kohtul tõendamise tulemusena kujunenud veendumus, et tõendamiseseme asjaolud on olemas või puuduvad.²⁶⁷ Tõendamine on psühholoogiliselt mõjustatav protsess, mille vältel toimub liikumine mõttelt suhtlemise suunas teiste subjektidega.²⁶⁸ KrMS-i teise peatüki järgi on tõendamiseks „loetud vaid kohtumenetluse poolte tegevus, mille eesmärk on kogutud tõendite esitamisel ja analüüsimisel ja/või uute tõendite kogumisel ja analüüsimisel veenda kohut tõendamiseseme asjaolude olemasolus või puudumises. Kohtueelses menetluses toimuv – nii, nagu nähtub ka KrMS § 211 lg-st 1²⁶⁹ – on lihtsalt tõendite kogumine, mitte tõendamine.“²⁷⁰ Tõendite kogumisega tegelevate ametnike või poolte esindajate tegevus on Mario Rosentau märkuse järgi suunatud kohtuniku uskumisseisundite tõeteadmusliku väärtuse tõstmisele.²⁷¹ Kuriteo asjaolude selgitamisel leitakse esmalt olemasolevad kuriteojäljed. Seejärel taasluuakse nendele tuginevalt ning loogikat ja erialateadmisi kasutades kuriteosündmusega võimalikult sarnane mõtteline mudel ning antakse sellele mudelile karistusõiguslik hinnang. Kuriteojäljed

²⁶⁴ Bachmann (2015), 299.

²⁶⁵ *Ibid.*, 305.

²⁶⁶ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

²⁶⁷ *Ibid.*

²⁶⁸ Kergandberg (2011), 149.

²⁶⁹ KrMS § 211 lg 1: „Kohtueelse menetluse eesmärk on koguda tõendusteatet ja luua kohtumenetluseks muud tingimused.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

²⁷⁰ Kergandberg (2011), 150.

²⁷¹ Rosentau (2001), 202.

peegeldavad vaid kuriteo üksikuid ajalisi ja / või ruumilisi elemente, rääkides näiteks vähe või mitte midagi kuriteo subjektiivsest koosseisust. Tõendatuse määratlemine kohtukoosseisu siseveendumusena ei tähenda siiski kohtuotsuse puhul voluntarismi aktsepteerimist.²⁷² „Kohtunik ei pea pidama vestlusi enda sisemise minaga selle üle, kunas, kuidas ja kus tal tõendatust (kui vastava faktilise asjaolu tuvastamist) fikseeriv siseveendumus tekkis. Samas jääb ehk esmapilgul täpselt seletamatu veendumus kohtuotsuse alusena pidama (kehtima) vaid siis, kui kohtuotsuses õnnestub kohtuotsuse tõendite hindamise tulemit põhjendades ka kõrgematele kohtutele aktsepteeritaval moel ära näidata, kuidas ja miks just selline veendumus tekkis.“²⁷³

Psühholoogiliste mõjude tekkekohaks ei pruugi olla kohtuliku arutamise koht, vaid neid võidakse üle kanda kohtueelsest uurimisest. KrMS § 64 lg 1 järgi kogutakse tõendeid viisil, mis ei riiva kogumises osaleja au ja väärikust, ei ohusta tema elu või tervist ega tekita põhjendamatult varalist kahju. Keelatud on tõendeid koguda isikut piinates või tema kallal muul viisil vägivalda kasutades või isiku mäluvõimet mõjutavaid vahendeid ja inimväärikust alandavaid viise kasutades.²⁷⁴ „Keelatud on süüdistatavalt ütluste väljapressimine, aga ka nende saamine vastutasuks ebaseaduslikke eelistusi lubades“²⁷⁵, mida mõjustamispsühholoogia tunneb jalg-ukse-vahel võttena. Eerik Kergandberg ja Priit Pikamäe osutavad Saksamaa kohtupraktikale, kus vaieldakse pettuse ja talutava uurimiskavaluse üle. Pettuseks loetakse ülekuulaja igasugust tahtlikku tegevust, mis on suunatud ülekuulatava eksitusse viimisele. Pettus võib olla toime pandav nii tegevuse kui ka tegevusetuse vormis, näiteks vaikides. Pettus võib puudutada nii väliseid faktilisi asjaolusid (valetades, et üle kuulatakse seoses mingi isiku kadumisega, kuigi tegelikult uuritakse tapmisjuhtumit) kui ka seesmisi asjaolusid (ütluste andmise eelistest rääkimise kõrval vaikimine sellega kaasnevatest negatiivsetest tagajärgedest).²⁷⁶ Mõjustamispsühholoogia oskuskeelt kasutades, kirjeldavad Eerik Kergandbergi ja Priit Pikamäe vastastikkuse ja kohustumise ebaeetilist kohaldamist perifeerse mõjustustee vallandajatunnusena. Mõistagi avaldavad ülalkirjeldatud võtted psühholoogilist mõju ka kohtumenetlusele.

KrMS § 61 lg 1 kohaselt ei ole ühelgi tõendil kindlaks määratud jõudu. Kohus hindab tõendeid nende kogumis oma siseveendumuse kohaselt.²⁷⁷ Tõendite hindamise viisist

²⁷² *Ibid.*, 200–202.

²⁷³ *Ibid.*, 202.

²⁷⁴ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

²⁷⁵ Kergandberg, & Pikamäe (2012), § 64 komm 2-3.

²⁷⁶ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 224.

²⁷⁷ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

lähtuvalt eristatakse formaalsele reeglistikule tuginevat tõendite hindamist kasutavaid ja kohtuniku siseveendumusele tuginevat tõendite vaba hindamist kasutavaid kriminaalmenetlusi. Eerik Kergandberg ja Priit Pikamäe on seisukohal, et tõendite vaba hindamise põhimõte on faktilisi asjaolusid hindava kohtu õigus ja kohustus, mis on käsitletav lahutamatus seoses §-s 15 sätestatud kohtuliku arutamise vahetuse ja suulisuse põhimõttega.²⁷⁸ Tõendite hindamine on kogu kohtulikule uurimisele omane psüühiline ja teatud määral ka intuitiivne tegevus.²⁷⁹ Tõendi hindamine tähistab tõendi väärtustamisprotsessi. Tõend on väärtuslik sedavõrd, kui võrd sellele tuginedes saab lugeda tuvastatuks või kummutatuks uuritava kuriteo tõendamiseseme asjaolusid. Tõendite hindamise tulemina tõendeid väärtustades tunnistab kohus kuriteo asjaolusid tõendatuks.²⁸⁰ Kindlaksmääratud jõu puudumine ühelgi konkreetsetel tõendil tähendab seda, et kõik erinevad konkreetsete tõendid sama tõendiliigi piires on põhimõtteliselt võrdse väärtusega. Erinevalt formaalsest tõendite hindamisest ei ole tõendite vaba hindamise puhul viidet kvantitatiivse meetodi kasutamisele.²⁸¹ Tõendite hindamises eristatakse tõendi asjakohasuse (ehk kuuluvuse), lubatavuse, usaldusväärsuse ja lõppväärtuse (ehk kaalukuse) hindamist.

„Tõendi asjakohaseks (kuuluvaks) hindamine²⁸² tähendab veendumust, et see tõend kajastab (peegeldab) kriminaalmenetluse esemeks oleva kuriteo sellist olulist aspekti, mis võimaldab seda kasutada tõendamisesemesse kuuluva asjaolu tuvastamisel.“²⁸³ Tõendite hindamisel võetakse arvesse, et „kuriteo toimepanemine on ajaliselt piiritletud käitumisakt, mis on samas seotud süüdlase käitumisega nii enne kui ka pärast kuriteo sündmust. Süüdlase käitumine kuriteosündmusele eelnenud või sellele järgnenud ajal võib anda kaudset teavet, mis aitab tuvastada ka seda, milline oli isiku käitumine kuriteosündmuse ajal.“²⁸⁴ Kohtumenetluse võistlevusest tingitult on eeskätt kohtumenetluse poolte ülesanne veenda kohut ühe või teise tõendi asjakohasuses.²⁸⁵ Tõendite lubatavuse hindamine lähtub tõdemusest, et mitte kogu

²⁷⁸ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1

²⁷⁹ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 204-205.

²⁸⁰ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 205.

²⁸¹ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 205.

²⁸² KrMS § 286¹ lg 1: „Kohus võtab vastu ainult sellise tõendi ja korraldab selliste tõendite kogumise, millel on kriminaalasjas tähtsus.“ KrMS § 286¹ lg 2: „Kohus võib keelduda tõendi vastuvõtmisest ja selle tagastada või keelduda tõendi kogumisest lisaks käesoleva paragrahvi lõikes 1 sätestatule, kui: 1) tõend ei ole kättesaadav, eelkõige kui teada ei ole tunnistaja andmed või dokumendi asukoht, samuti kui tõendi tähtsus ei ole vastavuses tõendi kättesaamiseks mineva ajakuluga või sellega seotud muude raskustega; 2) tõendit ei olnud loetletud süüdistus- ega kaitseaktis ning kohtumenetluse pool ei ole nimetanud olulisi põhjuseid, miks ta ei saanud taotlust varem esitada; 3) tõendi esitamise ja kogumise vajadust ei ole põhjendatud; 4) esineb mõni käesolevas jaos nimetatud alus tõendi vastuvõtmisest keeldumiseks.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

²⁸³ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 205.

²⁸⁴ RKKK 01.04.2004 otsus asjas nr 3-1-1-16-04.

²⁸⁵ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 206.

asjakohane teave ei saa olla käsitatav lubatava tõendina. Olulisimaks tõendite lubatavuse kriteeriumiks on KrMS § 63 lg-s 1²⁸⁶ sätestatud lubatavate tõendiliikide suletud loetelu. Tõendi vastuvõtmisel²⁸⁷ ei ole kohtul alati võimalik asuda informeeritud seisukohale tõendi lubamatuse küsimuses. Mõnede tõendite lubamatus võib ilmneda alles kohtuliku arutamise tulemina. Tunnistades tõendi lubamatust kohtulikul arutamisel, nähakse erialakirjanduses kohtuniku raskusi sellise lubamatu tõendi mõju eraldamisel enda siseveendumusest.²⁸⁸ Tõendi usaldusväärseks tunnistamine tähendab kohtuniku veendumust, et see tõend on adekvaatselt kajastanud mingi uuritava kuriteo tunnust ja seda kajastust on võimalik adekvaatselt kriminaalmenetluses ka taastekitada.²⁸⁹ Seadusandja ei ole sätestanud mingeid üldiseid reegleid usaldusväärse kontrollimiseks. Psühholoogide abiga on välja töötatud mitmesuguseid süsteeme, „mis pakuvad välja ütluste tõepärasuse kriteeriume lähtuvalt nii ütluste struktuuri kui ka ütluse andja kehakeele analüüsist“.²⁹⁰ Lisaks mõjustamispsühholoogiale uurib tõendite usaldusväärset valetamise psühholoogia ja psühhofüsioloogia.²⁹¹ Erialakirjanduses jagatakse seisukohta, et kohtupoolne siseveendumusest lähtuv tõendite hindamine on niivõrd personaalne otsustus, et ei ole välistatud sama tõendikogumi kardinaalselt erinev hindamine kahe kohtuniku poolt. Siseveendumust mingi asjaolu olemasolus võrdsustatakse seisukohaga, et see asjaolu on suure tõenäosusega olemas.²⁹² KrMS § 61²⁹³ näeb ette ettekirjutused, millega kooskõlas peab kohtunik tõendite hindamisel rakendama väärtustamisprotsesse olukorras, kus tõendid ei ole astendavad, neil puuduvad ka kindlaksmääratud erikaalud, olemasolev teave võiks olla lünklik ja eeldatavasti ka moonutatud. Süüteo koosseisu subjektiivsete tunnuste suhtes on otsustus kujundatav kõigest väliste asjaolude kaudu. Järeldatakse, et tõendi hindamise põhjaliku töötlemise tõenäosus on kohtumenetluses kõrge, kuid tõenäosuslik on ka kinnistunud hoiakute käivitumine, mis võiks esile kutsuda tõendi hindamist suhteliselt kallutatud viisil. Tõendi hindamist keskse mõjustustee kaudu, kuid suhteliselt kallutatud viisil, või sootuks perifeerse mõjustustee kaudu, suurendaks häiriva vallandajatunnuse esinemine.

²⁸⁶ KrMS § 63 lg 1: „Tõend on kahtlustatava, süüdistatava, kannatanu, tunnistaja või asjatundja ütlus, eksperti antud ütlus ekspertiisiakti selgitamisel, asitõend, uurimistoimingu, kohtuistungis ja jälitustoimingu protokoll või videosalvestis, samuti muu dokument ning foto või film või muu teabetalletus.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

²⁸⁷ KrMS § 286¹ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

²⁸⁸ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 8.6.2.

²⁸⁹ *Ibid.*, 209.

²⁹⁰ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 210.

²⁹¹ Vt Bachmann (2005), 200–240.

²⁹² Kergandberg, & Pikamäe (2012), 211.

²⁹³ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

KrMS § 285 lg 1 järgi teatab kohtunik kohtuliku uurimise algusest ja teeb prokurörile ettepaneku pidada avakõne.²⁹⁴ Sama paragrahvi lõike 2 järgi annab prokurör ülevaate süüdistusest ja süüdistust kinnitavatest tõenditest, mille uurimist ta kohtulikul uurimisel taotleb.²⁹⁵ Prokuröri avakõne ei ole süüdistuse ettelugemine, vaid selle käigus antakse selges keeles ülevaade, milles seisneb kuritegu, rõhutatakse süüdistaja poolt vaadatuna erilist tähelepanu väärivaid asjaolusid ning vajaduse korral osutatakse kahjustatud õigushüvele ja selle kahjustamise viisile. Tõendite ülevaate käigus selgitatakse iga tõendi kohta, mida see tõendab, avamata sealjuures tõendi sisu. Ametialaste süüdistajate seas ollakse üldiselt seisukohal, et oma väidetega ei tohiks sel etapil üle pingutada, sest sellega võidakse luua kohtule vale ettekujutus. Samuti soovitatakse korrata olulist asjaolu, et see jääks paremini meelde.²⁹⁶ KrMS § 285 lg 3 järgi küsib kohtunik pärast prokuröri esinemist, kas süüdistatav on süüdistusest aru saanud ja kas ta tunnistab end süüdi. Seejärel teeb kohtunik kaitsjale ettepaneku anda arvamus, kas süüdistus on põhjendatud.²⁹⁷ Erialakirjanduses jagatakse seisukohta, et „[...] mõju avaldamine algab esimese mulje tekitamisest, milles on juhtiv roll mitteverbaalsetel suhtlemissignaalidel. Arvatakse, et kõike hilisemat mõjutav esimene mulje tekib suhtluse esimese 7–20 sekundi jooksul (Anderson, 1994). Ent sõnatu keele märkide mõju kestab kogu suhtluse vältel.“²⁹⁸ Vallandajatunnuste kataloogist, mida prokurör tõenäosuslikult lehitseb läbi oma avakõne, aga ka kaitsja oma arvamust ette valmistades, võtavad nad hinnanguliselt eelkõige sotsiaalse tõenduse, meeldivuse, mis võiks avalduda sarnasuses, aga kindlasti ka autoriteetsuse, mille puhul tuleks kasuks esimesel kokkupuutel kohtuga hea väljanägemine, eelkõige riietus, ning olulisel määral ka käitumuslikud kombad, mis väljendavad siseveendumust, otsustatavust ja viisakust, sealhulgas keha asend, poos ja stabiilsus ning pilkkontakt.

4.2 ÜTLUSED

KrMS § 63 lg 1 järgi on tõend muuhulgas kahtlustatava, süüdistatava, kannatanu, tunnistaja või asjatundja ütlus ning eksperdi antud ütlust ekspertiisiakti selgitamisel.²⁹⁹ Ütluste puhul

²⁹⁴ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

²⁹⁵ *Ibid.*

²⁹⁶ Feldmanis, L. (2017). Aine „Võistlev kohtumenetlus“ loengumaterjal.

²⁹⁷ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

²⁹⁸ Bachmann, (2015), 299. Viidatud raamatus, mis on mõeldud juristidele, esitab Talis Bachmann põhjaliku kokkuvõtte psühholoogilisest mõjutamisest kohtumenetluses. Käesolevas peatükis käsitletakse aga kitsamalt üksnes neid mitteverbaalseid vallandajatunnuseid, mida uuriti antud töö vallandajatunnuseid puudutavas peatükis.

²⁹⁹ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

eristatakse kohtus ja kohtuväliselt antud ütlusi. Lähtudes kohtumenetluse võistlevuse³⁰⁰ põhimõttest, tugineb kohus reeglina vaid neile ütlustele, mis on jäänud püsima risküsitluse tulemina. Riigikohtu kriminaalkolleegium on märkinud, et risküsitluse puhul toimub tõendina kasutatavate ütluste saamine kohtus põhiliselt kohtumenetluse poolte ühise ja teineteise tõendiallikaid pidevalt ja aktiivselt kontrolliva tegevuse tulemina. Eeskätt just isikuliste tõendite uurimisel (seega just risküsitluses) avaldub kohtu oluliselt neutraalsem roll võrreldes kriminaalmenetluse seadustiku eelse perioodiga. Ühtlasi tagab risküsitlus süüdistatava tõhusama kaitse sel teel, et kaitsjal on teisesküsitlusel võimalus süüstava tunnistaja või kannatanu ütluste usaldusväärsust kontrollida.³⁰¹ Kohtumenetluse pool taotleb selle tunnistaja kohtusse kutsumist, kelle esmasküsitlemise abil saab ta usutavalt esitada oma hüpoteesi kriminaalasja asjaolude kohta. Vastaspoolel on teisesküsitlusel võimalus seda hüpoteesi kontrollida. Risküsitlusel küsitleb süüstavat tunnistajat esimesena prokurör, mittesüüstavat tunnistajat aga kaitsja. KrMS § 288 lg 1 ls 2 järgi määrab esmasküsitleja kohus, kui tunnistaja kutsumist on taotlenud mitu menetlusosalist ja esmasküsitlemise õiguses kokkulepet ei saavutata.³⁰² Osundatud säte reguleerib eelkõige neid olukordi, kus on raske asuda kindlale seisukohale, kas tegemist on pigem süüdistatavat süüstava või mittesüüstava tunnistajaga³⁰³, avades vastastikuste kokkulepetega ukseid vastastikusele mõjustamisele.

KrMS § 288 lg 5 järgi võib kohus kohtumenetluse poole taotlusel jätta risküsitluse käigus kõrvale tunnistajale esitatud küsimuse, mis on lubamatu või asjakohatu. Asjaolu, et

³⁰⁰ Menetlusõiglusliku arusaama järgi on menetluse õiglus ja ausus olulisel määral enam saavutatav võistlevas kui inkvisitoorses kohtumenetluses. Inkvisitoorse kohtumenetluse korral pannakse kohtueelse menetluse tulemusena kokku põhjalik kriminaaltoimik, mis saadetakse kohtule siis, kui kohtueelne menetleja ja lõpuks ka prokurör on veendunud, et kuritegu on toime pandud süüdistatava poolt ja just toimikus kajastatud moel. Sestap tunneb kohtunik põhjalikult kriminaaltoimiku materjale. Kirjeldatud olukorras on kriminaaltoimiku versioonist hälbimine Eerik Kergandbergi arvates inkvisitoorses kohtumenetluses juba psühholoogiliselt raske ülesanne. Kehtiva kriminaalmenetluse seadustiku järgi ei saadeta kriminaaltoimikut kohtusse, vaid esimese astme kohtunik lähtub „kohtuliku arutamise juhtimisel üksnes prokuröri poolt koostatud süüdistusaktist ja kriminaaltoimiku toob kohtusse alles kohtuliku arutamise alguseks istungisaali sisenev prokurör. Kompromiss võistleva ja inkvisitsioonilise kohtumenetluse vahel seisneb aga muuhulgas ka selles, et ringkonnakohus (aga ka Riigikohus) saab kohtumenetluseks ettevalmistamisel kriminaaltoimikut kasutada. Eerik Kergandbergi arvates saab võistlus olla aus üksnes siis, kui tegemist on samal tasemel võistlejatega, millest tuleneb KrMS § 45 lg-s 4 sätestatud nõue, et kogu kohtumenetluse jooksul peab elukutselisest juristist süüdistaja vastu olema elukutselisest juristist kaitsja. (Kergandberg (2011), 64–67) Võistlevus ei teeni mitte ainult kohtumenetluse kõigi poolte mõjude tasakaalustamise eesmärki, vaid avab ka suuremad võimalused mõjutada kohtunikku, kasutades selleks nii lubatud kui ka halle ja lubamatuid võtteid.

³⁰¹ RKKK 3-1-1-52-06 p 7.

³⁰² RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³⁰³ Et kohus ei või selle küsimuse otsustamiseks tutvuda kriminaaltoimiku materjalidega, seades ohtu kohtu erapooletuse, sest kohus peaks sellisel juhul vähemalt osaliselt alustama tõendite hindamist, soovitatakse erialases kirjanduses lähtuda selliste olukordade lahendamisel KrMS § 286 lg-st 1, mis näeb ette, et tõendite uurimine algab prokuröri esitatavate tõendite uurimisest ning jätkub kaitsja ja teiste kohtumenetluse poolte esitatavate tõendite uurimisega (vt Kergandberg (2011), 311).

lubamatute küsimuste hulka kuuluvad muuhulgas suunavad küsimused esmasküsitlusel³⁰⁴; tunnistajale esitatud küsimused kahtlustatava, süüdistatava ja kannatanu kõlbeliste omaduste ning harjumuste kohta, kui kriminaalmenetluse esemeks olevat tegu ei tule hinnata lahutamatus seoses nende varasema käitumisega³⁰⁵; suunavad küsimused teisesküsitlusel uute asjaolude kohta³⁰⁶; annab kohtule antud õigus kontrollida ja välistada hallis tsoonis olevate ja ebaeetiliste mõjustamisvõtete psühholoogilist mõju küsitletavale ning tema kaudu ka kohtunikule. Sarnaselt äsja mainituga, asjaolu, et asjakohatute küsimuste hulka kuuluvad muuhulgas küsimused, mis isegi kaudselt ei puuduta tõendamiseseme asjaolusid, küsimused tunnistaja arvamuste, järelduste, oletuste, prognooside või väärtushinnangute kohta, küsimuse kordamine, millele on selgelt ammendavalt ja vastuoludeta vastatud³⁰⁷, annab samuti kohtule võimaluse kontrollida ja vajadusel ka välistada ebaeetiliste mõjustamisvõtete mõju küsitletavale ning tema kaudu ka kohtunikule. Küsimuse asjakohasuse üle otsustamisel võib kohus anda küsimuse esitajale võimaluse selgitada küsimuse eesmärgi.

Kohtu vahendlik mõjustamine võib toimuda ka küsimustele vastamise õpetamise kaudu. Kergandberg rõhutab, et „[...] tuleb lubamatuks pidada tunnistaja, kannatanu või süüdistatavaga riskküsitluse situatsiooni läbimängimist kohtus arutlusele tuleva kriminaalasja tõendamiseseme asjaolude kontekstis.“³⁰⁸ Riskküsitluse situatsiooni läbimängimise ohtu näeb Kergandberg selles, et tunnistajat, kannatanut või süüdistatavat mõjutatakse lubamatul moel, mis omakorda kujuneb takistuseks tõe väljaselgitamisel. „Isegi kui möönda“, - kirjutab Kergandberg, - „et tõeni jõudmine kriminaalmenetluse raames võib paljudel juhtudel olla peaaegu võimatu, ei tohiks siiski loobuda tõe väljaselgitamise püüdlusest. Kriminaalkohtumenetlus ei tohiks kujuneda teatrilavastuseks.“³⁰⁹

Tõe väljaselgitamise tulemuslikkus riskküsitluse käigus sõltub mõistetavalt sellel esitatavatest küsimustest. Avatud küsimused ei sisalda vastuse võimaluste piiranguid. Neid sõnastatakse selliselt, et ülekuulata saab neile vabajutustuse vormis vastata, valides ise vastuse vormi, sisu, põhjalikkuse, täpsuse ja suuna. Väidetavalt vähendavad vabad küsimused riski, et ülekuulatavat mõjustatakse, sundides peale oma vaadet sündmuse kohta. Avatud küsimuste puuduseks loetakse paljusõnalist tähtsusetut teavet, mida nende abil muuhulgas saadakse.³¹⁰

³⁰⁴ KrMS § 288 lg 2 ls 1 (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁰⁵ KrMS § 68 lg 6 (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁰⁶ KrMS § 288 lg 3 ls 2 (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁰⁷ Kergandberg (2011), 318.

³⁰⁸ *Ibid.*, 316.

³⁰⁹ *Ibid.*, 316.

³¹⁰ Avatud küsimuste hulka kuuluvad: i) küsimused Kes? Mis? Millal? Kuhu? Kuidas? Kus? Kui palju? Millest? Miks? Milleks? Missugune? ii) tühiküsimused (nt „Mis edasi toimus?“); iii) sondeerivad küsimused, millega

Suletud küsimused on mõeldud hankimaks teavet, mida avatud küsimustele vastamisel ei mainitud. Nende levinuimaks liigiks on valikküsimus, mille korral antakse ülekuulatavale mitu vastusevõimalust ette. Suunavas küsimuses³¹¹, mis õiguspäraselt võimaldab teisesküsitlemises psühholoogilist mõjustamist, antakse ülekuulatavale mõista ütluse konkreetse sisu kohta.³¹²

KrMS § 64 lg 4 järgi võib tunnistajat üle kuulata üksnes tõendamiseseme asjaolude kohta.³¹³ „Kohtulikul uurimisel on lubatud ülekuulamine ka teise tunnistaja ütluste usaldusväärsuse kontrollimiseks vastavalt KrMS § 66 lg-s 2 ja § 289 lg-s 4 sätestatule.“³¹⁴ KrMS § 66 lg 2 ls 2 järgi võib uurimisasutuse ametnik, prokurör või kohtunik olla ka kohtumenetluses tunnistajaks tõendi usaldusväärsuse kontrollimisel. KrMS § 74 lg 4 näeb ette tunnistaja ütluste eitamise võimaluse vaba jutustusena³¹⁵, küsimustest mõjutamata, mis üldjuhul annab ulatuslikuma ja täpsema ülevaate seostest.³¹⁶ KrMS § 37 lg 3 järgi kohaldatakse kannatanu ütlustele tunnistaja kohta sätestatud, kui KrMS-s ei ole sätestatud teisiti.³¹⁷ Psühholoogilise mõju seisukohalt on oluline, et kannatanu ütluste eripära seisneb tunnistaja ütlustega võrreldes sealhulgas selles, et kannatanu asjast huvitatus tingib ka tähelepanelikumat suhtumist tema ütluste hindamisse; kohtuistungil tuleb arvestada sellega, et kannatanu on tutvunud kriminaaltoimikuga ja see võib mõjustada tema ütlusi.³¹⁸ Kahtlustatava ja süüdistatava ütlused ei erine kui tõendid tunnistaja ütlustest. Nende eripära puudutab pigem sellist psühholoogilise värvinguga aspekti nagu ütluste hindamine.

Hinnanguliselt peaksid just ütluste andmisel avanema kõige avaramad mõjustamise võimalused, kasutades nii keskset kui ka perifeerset mõjustusteed. Kohtumenetluses on vahetuks mõjustatavaks küsitletav ning kaudseks mõjustatavaks on mõistagi kohtunik. KrMS § 63 lg-st 1 tulenevalt eristatakse kahtlustatava, süüdistatava, kannatanu, tunnistaja või

täiustatakse kõrvalekalduvaid, ebaselgeid ja mittetäielikke ütlusi (nt „Te ütlesite just praegu midagi jutuaajamise kohta süüdistatavaga?“). (vt Kergandberg (2011), 316.)

³¹¹ Suunavate ehk sugestiivsete küsimuste hulka kuuluvad: i) eeldusküsimused, mille korral eeldatakse tõendatavat asjaolu, nagu oleks see juba kindlaks tehtud; ii) rüütatud hinnanguid ja kirjeldusi sisaldavad küsimused; iii) mittetäielikku liigitust sisaldavad valikküsimused; iv) ootusküsimused, mille teksti või konteksti kaudu antakse mõista, milline on vastuse ootus; v) konformsus-survet hõlmavad küsimused sotsiaalse võrdluse lisamise abil (nt „A ja B ütlesid ka, et... Kas sina ka seda nägid?“; vi) korduvad küsimused. (vt Kergandberg (2011), 317.)

³¹² Kergandberg (2011), 315-317.

³¹³ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³¹⁴ Kergandberg (2011), 232.

³¹⁵ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³¹⁶ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 232-233.

³¹⁷ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³¹⁸ Kergandberg (2011), 170.

asjatundja ütlust ning eksperdi antud ütlust ekspertiisiakti selgitamisel.³¹⁹ Osundatud õigusnormi toodud ammendavas loetelus on selgesti eristatavad kaks küsitletavate rühma: isikud, keda ei kahtlustata süüteo toimepanemises; isikud, keda kahtlustatakse süüteo toimepanemises või kellele on esitatud süüdistus süüteo toimepanemises. Juristidele mõeldud õpikus kirjutab Talis Bachmann: „Ülekuulamisel on kaks peamist eesmärki – süüdistatavalt ülestunnistuse saamine või tunnistajalt või süüdistatavalt vastuse kaudu tõe teadasaamine.“³²⁰ Samas raamatus annab Bachmann ülevaate ülekuulamisel kasutatavast võtmestikust ja erinevatest taktikatest. Käesolevas töös hinnatakse kitsamalt eelmistes peatükkides kirjeldatud seaduspärasuste tõenäosuslikku mõju hoiaku muutmisele ning püstitatakse tööhüpoteesid ehk prognoosid oodatavate vaatlustulemuste kohta.

Mõjustava sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosuse mudeli põhjendatusest tulenevalt järeldatakse tööhüpoteeside tõenäosusega, et üldjuhul on ülekuulataval või küsitletaval ülekuulamisel mõjustava sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosus suhteliselt kõrge, millest tulenevalt töötleb ta sõnumit kas suhteliselt objektiivsel või suhteliselt kallutatud viisil. Häiriva vallandajatunnuse rakendamine tõenäosuslikult vähendab vastuargumendi kujundamisvõimet küsitletaval nõrga argumendi korral ning avaldab vastupidist mõju tugeva argumendi korral, sealjuures kutsub argumendi ebamäärasus või ülearune keerulisus küsitletaval esile kalduvust lähtuda selle hindamisel perifeersetest vallandajatunnustest. Keerulise argumendi korduv esitus annab küsitletavale algselt suurema võimaluse töödelda seda argumenti suhteliselt objektiivsel viisil. Töötlemise teisel etapil kutsub kordamine esile tõrjuva suhtumise või tüdimuse, esinedes kas negatiivse vallandajatunnusena või provotseerides töödelda sõnumit suhteliselt kallutatud viisil, st kinnistades oma algset hoiakut. Nõrga argumendi kordamine kutsub kohe esile sellega mittenõustumise. Esitatava küsimuse suure isikliku tähtsuse korral suurendab tugev argument küsitletaval hoiaku positiivse muutmise tõenäosust, nõrk argument aga vähendab seda. Küsitleja asjatundlikkus kutsub tõenäosuslikumalt küsitletaval esile hoiaku muutmist, kui esitatav küsimus ei ole küsitletavale isiklikult tähtis, st mõjustava sõnumi allika asjatundlikkus esineb vallandajatunnusena. Kui tegemist on küsitletava jaoks isiklikult tähtsa küsimusega ei avalda tõenäosuslikult allika asjatundlikkus olulist mõju küsitletava hoiaku muutmisele, vaid oluline on argumendi kvaliteet. Argumentide arv avaldab mõju vallandajatunnusena küsitletava hoiaku muutmisele madala isikliku tähtsusega küsimuse korral. Kõrge isikliku tähtsuse korral mõjustab küsitletavat argumendi kvaliteet. Kõrge isikliku tähtsuse korral vähendab nõrkade

³¹⁹ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³²⁰ Bachmann (2015), 246.

argumentide paljusus küsitletava hoiaku muutmist, esinedes negatiivse vallandajatunnusena. Kui ülekuulatatav või küsitletav kaldub argumenti töötlemise suhteliselt kallutatud viisil ning küsitletava eelnevad teadmised (kallutatud töötlemise korral) on ebapiisavad, siis avaldavad hoiaku muutmisele mõju eelkõige vallandajatunnused. Kõrgete eelnevate teadmiste korral töödeldakse mõjustavat sõnumit suhteliselt kallutatud viisil, mil küsitletav toodab mõtteid valdavalt oma algse hoiaku kaitsmiseks. Ka kallutatud töötlemise korral, vähendades argumendi töötlemise põhjalikkuse tõenäosust, suurendatakse vallandajatunnuste mõju küsitletava hoiaku muutmisele.

Tulenevalt vastastikkuse toime põhjendatusest erialakirjanduses, järeldatakse tööhüpoteeside tõenäosusega, et kasutades vastastikkust, võiks küsitلهja teha ülekuulatatavale või küsitletavale erinevaid väikseid järeleandmisi ja teeneid, näiteks nõrgendamisi režiimis³²¹, juurdepääsu teatud teabele, mida muidu tal ei oleks, asjasse mittepuutuva teabe vahetust jms, esile kutsudes ülekuulatataval või küsitletaval vastuteenena tõendamisesse puutuva teabe avaldamist. Osutanud kas või üks kord ülekuulatatavale või küsitletavale teenet, soodustab küsitلهja tõenäosust, et ta on sellega käivitanud vastastikkuste teenete ja järeleandmiste jada. Küsitلهja võiks silmas pidada, et väike teene võiks esile kutsuda nõustumuse oluliselt suurema vastuteenega. See põhimõte annab küsitلهjale võimaluse valida, milles seisneb esimene teene, kui ka teatud määral sedagi, milles seisneb võlga kustutatav vastuteene. Kui teenete vastastikune jada on (kas või minimaalsel määral) saavutatud, võiks küsitلهja kasutada tagasilükkamise-taandumise võtet, mille puhul nõuab küsitletavalt suuremat teenet, mille küsitletav lükkab tõenäoliselt tagasi. Seejärel esitatakse nõue, millest algusest peale oligi küsitلهja huvitatud.³²² Küsitلهja järeleandmine kutsub tõenäosuslikult esile küsitletava järeleandmise, kui viimane ei näe seda läbi trikina. Et vastastikkuste teenete kogumi puhul on tegu kokkuleppega, siis tunneb ka küsitletav end vastutavana kokkuleppe täitmise eest.

Tulenevalt järjepidevuse ja kohustumise põhjendatusest võetakse need põhimõtted aluseks järgmiste tööhüpoteeside püstitamisel. Asunud mingis küsimuses teatud seisukohale, võiks ülekuulatatav või küsitletav tunda kohustust käituda edaspidi järjekindlalt, vastavuses varem võetud seisukohaga. Seetõttu on oluline esimene kohustumine, millele tuginedes luuakse juurdekasvavate kohustumiste jada. Tühised algsed kohustumised võivad kutsuda ülekuulatataval või küsitletaval esile järjekindluse, mille mõjul nõustub ta hiljem suurema

³²¹ Küsitletava suhtes vahistamise kohaldamise korral.

³²² Paljudes teostes kirjeldatud võte. Meenutagem kas või „Halastuse ajastut“, milles uurimisasutuse töötaja Zeglov osutab paljudele kahtlustatavatele väikestele teenusele, misjärel ähvardab karmi karistusega ning lõpuks „soostub“ pehmema karistusega, saades vastutatusena kohtueelse menetluse seisukohalt olulist teavet.

tegevuse või tegevusetusega, millele ta algselt mõelnud ei olnud. Hinnanguliselt võib algselt väikeste kohustumiste esilekutsumisega muuta ülekuulatava või küsitletava mina-pildi³²³, näiteks oma süü ülestunnistuse või menetluse seisukohalt oluliste asjaolude avastamise suhtes.

Sotsiaalse tõenduse, meeldivuse ja autoriteetsuse põhjendatusest tulenevalt võetakse need põhimõtted aluseks järgmiste tööhüpoteeside püstitamisel. Sotsiaalse tõenduse ja atraktiivsuse piiripealse vallandjatunnusena saab hinnanguliselt kasutada sarnasust. Küsitلهja võiks otsida mis tahes kokkupuutepunkte ülekuulatava või küsitletavaga. Need võiksid puudutada välimust, harjumusi ja kombeid, seisukohti ja isiksuseomadusi. Ülekuulatava või küsitletava meelitus oleks hinnanguliselt läbinähtav, mis võiks esile kutsuda bumerangiefekti, kuid mõistva suhtumise väljendamine võiks küsitletaval käivitada tunde, mis võiks üle kasvada koostööks.

Nappuse toime põhjendatusest tulenevalt järeldatakse tööhüpoteeside tõenäosusega, et ütluste andmisel ülekuulataval või küsitletaval tunde esile kutsumise korral, et talle antakse mingi oluline võimalus, mida lühikese aja pärast teatud põhjusel juba ei ole, mistõttu halveneb tema õiguslik olukord, paneb ülekuulatavat või küsitletavat rohkem seda võimalust väärtustama ning võib muuta ülekuulatava või küsitletava käitumist. Kui ülekuulataval või küsitletaval tekitada ka mulje, et selle võimaluse kasutamise pärast konkureerib ta teiste menetlusosalistega, siis hinnanguliselt kasvab ülekuulatava silmis veelgi selle võimaluse väärtus. Ülekuulatava tegelikke või näilisi vabadusi ja õigusi väärtustatakse rohkem, kui neid võetakse ära või sellega ähvardatakse.

Järeldatakse, et küsitلهja hoiatus sõnumi sisu kohta motiveeriks tõenäosuslikult küsitletavat toetama algseid uskumusi ja kummutama vastuargumente. Hoiatus mõjustava kavatsuse kohta kutsuks esile vastupanu, olenemata sellest, kas see hoiatus eelneb vahetult või esitatakse mitu minutit enne sõnumi esitamist.

KrMS § 95 lg 1 järgi on ekspert isik, kes rakendab käesolevas seadustikus sätestatud juhtudel ja korras ekspertiisi tehes mitteõiguslikke eriteadmisi. KES § 3³²⁴ kohaselt koostoimes KrMS § 107 lg-ga 6³²⁵ esitatakse eksperdiarvamus tõendamisel tähtsa asjaolu kohta ekspertiisiakti lõpposas kategoorilise või tõenäolise eksperdijäreldusena. Ekspertiisi määramise eelduseks on menetlejal kujunenud veendumus, et tõendamiseeseme tähtsa asjaolu selgitamiseks vajatakse

³²³ Luua positiivne hoiak ülestunnistuse suhtes.

³²⁴ KES § 3: „Ekspertiis on tõendamisel tähtsa asjaolu kohta tehtud ja ekspertiisiaktis väljendatud kategooriline või tõenäoline eksperdijäreldus.“ (RT I 2001, 53, 309; RT I, 30.12.2015, 1.)

³²⁵ KrMS § 107 lg 6: „Ekspertiisiakti lõpposas esitatakse uuringutele tuginev eksperdiarvamus.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

eriteadmistele tugineva järelduse tegemist.³²⁶ „Mitteõiguslike teadmiste“ mõiste tähendab antud kontekstis kõigest mittejuriidilise faktori kasutamist kohtumenetluse eesmärkide saavutamiseks.³²⁷ Vastavalt KrMS §-le 109 kuulatakse ekspert kohtueelses menetluses üle ekspertiisiakti või ekspertiisist keeldumise akti sisu selgitamiseks³²⁸, millest tulenevalt on ekspertiisiakti selgitamisel antud eksperdi ütlus omaette tõendi liik.³²⁹ Ekspertiisi määramise otsustamisel on oluline „tema kvalifikatsioon, toetatuna tema reputatsioonist.“³³⁰ Daubert'i kohtuotsuses selgitatakse, et teadlastest ekspertide tõendite lubatavuse otsustamisel pidid kohtud lähtuma sellest, kas tunnistuse aluseks olev arutluskäik või meetod on: teaduslikult kehtiv; kohaldatav käsitletavatele asjaoludele; kontrollitav või kontrollitud; retsenseeritud; selge tegeliku või võimaliku vea marginaali suhtes; selge selle kasutamist tagavate standardite suhtes; üldiselt omaks võetud vastava teadusvaldkonna kogukonna poolt.³³¹ Tulenevalt eksperdi funktsioonist kohtumenetluses mõistagi on temal kõige lihtsam kasutada autoriteetsuse vallandajatunnust, sealhulgas head väljanägemist, keha asendi, poosi ja stabiilsust, pilkkontakti, kõne tempot ja rütmi, head tooni ja viisakust.³³²

4.3 ASITÕEND

Asitõendi mõiste määratluse sätestab KrMS § 124 lg 1, mille kohaselt on asitõend kuriteoobjektiks olnud asi, kuriteo toimepanemise vahend, kuriteojäljega asi, kuriteojäljest valmistatud jäljend või tõmmis või kuriteosündmusega seotud muu asendamatu objekt, mis on kasutatav tõendamiseseme asjaolude selgitamisel.³³³ Seadustikus sätestatud asitõendi mahumääratlust kommenteerides pakub Kergandberg selle asemele sisumääratlust, mille kohaselt on asitõend „tõendamiseseme asjaolude selgitamisel kasutatav mis tahes asendamatu ese, mis on võetud kriminaalasja juurde“³³⁴. KrMS § 296 lg 1 järgi võib kohtumenetluse pool taotleda, et kohus võtaks tõendina vastu teabesalvestise, asitõendi või dokumendi, arvestades kriminaalmenetluse seadustiku §-des 289¹, 290¹, 291, 292 ja 294 sätestatud piiranguid. KrMS

³²⁶ Kergandberg (2011), 174.

³²⁷ *Ibid.*, 171.

³²⁸ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³²⁹ Õigusemõistmisel kasutatakse ka psühholoogia-alast ekspertiisi. Esitan siinkohal Talis Bachmann'i toodud küsimuste näidisloetelu, mida saab psühholoogiaekspertidele esitada: „isiksuse kohta mitmesugustelt alustelt ja mitmesuguste kriteeriumide alusel tehtud hinnangute andmine; inimese käitumise analüüs ja hindamine; tunnetusprotsesside, võimete, võimaluste ja piirangute ekspertiis; tunnistajate ütluste usaldusväärsuse hindamine; jälitus- ja uurimistegevuse protseduuride psühholoogilise pädevuse hindamine ning vastavate soovitude andmine; tugeva hingelise erutuse seisundi (afekti) diagnoosimine; agressiivsuse analüüs; motivatsiooni analüüs; tahte hindamine; teadvustatuse / teadlikkuse hindamine; isiku tuvastamisel oma eriala teadmistega abi osutamine.“ (Bachmann (2015), 311.)

³³⁰ *Ibid.*, 313.

³³¹ *Daubert vs. Merrel Dow Pharmaceuticals*, 509 U.S. 579 (1993), 592-595.

³³² Vt. Bachmann (2015), 301-304.

³³³ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³³⁴ Kergandberg (2011), 175.

§ 296 lg 4 ls 1 näeb ette kohtumenetluse võimaluse kasutada tõendi avaldamise käigus näitlikke abivahendeid, mis ei ole tõendiks, kuid aitavad tõendit esitada, olemata samas eksitavad. Samuti võib pool tõendi avaldamise käigus esitada kohtule asitõendeid ja dokumente. Osundatud õigusnormid annavad nii prokurörile kui ka kaitsjale ruumi mõtlemiseks, millises järjekorras ja kuidas asitõendeid esitada. Elukutseliste prokuröride seas tavatsetakse rääkida, et oluline on meeles pidada, et kohus ei ole kriminaalasja toimikut näinud. Tõendid jõuavad kohtuni poolte poolt tõendite esitamise ja avaldamise kaudu.³³⁵ Teisisõnu asitõend „lavastatakse“ kohtule. Tõendil võiks olla psühholoogiline värving kohtueelsest menetlusest, millele lisandub tõendi „lavastamise“ mõju. Sõltuvalt esitamise viisist töötleb asitõendit kohtunik kas suhteliselt objektiivsel või kallutatud viisil, millele lisandub sõnumi pikkuse ja argumentide arvu, sotsiaalse tõenduse, autoriteetsuse, meeldivuse ja lubamatu tõendi puhul ka nappuse mõju.

4.4 UURIMISTOIMINGU, KOHTUISTUNGI JA JÄLITUSTOIMINGU PROTOKOLL VÕI MUU DOKUMENT

KrMS § 63 lg 1 kohaselt on tõendiks muuhulgas uurimistoimingu, kohtuistungi ja jälitustoimingu protokoll või videosalvestis, samuti muu dokument ning foto või film või muu teabesalvestis.³³⁶ Erialakirjanduses rõhutatakse, et protokoll ei pea kajastama üksnes vastava menetlustoimingu tulemust, vaid ka selle käiku ja tingimusi, sealhulgas tajumistingimusi. Protokolli kvaliteedist sõltub olulisel määral selle kasutatavus tõendina. Protokolli koostajaks võib olla üksnes kriminaalasja menetleja.³³⁷ Näitena võetakse ütluste ja olustiku seostamise protokoll. KrMS § 79 lg 1 kohaselt tehakse ütluste seostamisel olustikuga kahtlustatavale, süüdistatavale, kannatanule või tunnistajale ettepanek selgitada ja täpsustada tõendamisesemesse puutuvaid asjaolusid kohapeal. Ütluste seostamine olustikuga on vajalik, kui ütlused kuriteosündmusse puutuvate asjaolude kohta jäävad sündmuskoha olustikku tundmata ebaselgeks; ülekuulamisel on menetleja arvates antud teadvalt valeütlusi; tõendamisel on vaja koguda täiendavaid andmeid selle kohta, et tegemist on sündmusosalise isikuga; on vaja koguda täiendavaid andmeid selle kohta, milline on iga kuriteost osavõtja käitumine, tema osa kuriteo toimepanemisel.³³⁸ KrMS § 80 järgi kantakse ütluste ja olustiku seostamise protokoll: 1) kahtlustatavale, süüdistatavale, kannatanule või tunnistajale tehtud ettepanek selgitada ja täpsustada tõendamisesemesse puutuvaid asjaolusid kohapeal; 2) ütluste

³³⁵ Feldmanis, L. (2017). Aine „Võistlev kohtumenetlus“ loengumaterjalid.

³³⁶ RT I, 05.12.2017, 8; RT I, 05.12.2017, 1.

³³⁷ Kergandberg (2011), 178.

³³⁸ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 247.

olustikuga seostamisel antud ütlused; 3) kahtlustatava, süüdistatava, kannatanu või tunnistaja toimingute laad ja sisu ning selle koha või objekti nimetus, millega ütlusi ja toiminguid on seostatud; 4) kas ja mis ulatuses on uurimistoimingus taastatud sündmuskoha olustik; 5) ütlustega seostatud objekti paiknemine sündmuskohal ja objekti vaatlusandmed; 6) äravõetud asitõendina kasutatavate objektide nimetused.³³⁹ Ütluste ja olustiku seostamise protokoll uurimistoimingu dokument, mis avaldatakse ehk loetakse sõnasõnaliselt ette vastavalt KrMS § 296 lg-le 2 kas prokuröri omal algatusel või teise menetluspoole taotlusel. Kuivõrd uurimistoimingu protokoll avaldamine toimub selle teksti sõnasõnalise ametliku ettelugemise kaudu, järeldatakse, et seadusandja tahe võis olla suunatud kõrvalmõjude minimeerimisele sellist liiki tõendi avaldamisel kohtule. Endiselt, ütluste ja olustiku seostamise protokoll ettelugemisel avaldatakse hinnanguliselt kohtule võimalike moonutuste mõju, mis tuleneb uurimistoimingu protokollimise ebatäpsusest ja kahtlustatava, süüdistatava, kannatanu või tunnistaja tegude aistimisest menetleja poolt.

4.5 KOHTUOTSUSE TEGEMINE

KrMS § 159 lg 1 määratleb kohtuotsuse, kui kohtumenetluse tulemusena Eesti Vabariigi nimel tehtud kohtulahendi, millega kriminaalasi lahendatakse sisuliselt.³⁴⁰ Eestis tavatsetakse kohtuotsusest rääkides silmas pidada vaid I astme kohtu otsust. Muude kohtute otsustest rääkides lisandub kõrgemat kohtuinstantsi tähistav eessõna. Kokkuvõtvalt räägitakse kas kohtuotsusest, apellatsioonikohtu või Riigikohtu otsusest. Kirjalikus vormis sellist eristamist ei toimu: näiteks ringkonnakohtu otsuse pealkiri on lihtsalt kohtuotsus.³⁴¹ Kahe esimese astme kohtud tegelevad nii faktiliste asjaolude tuvastamise kui ka õiguse leidmisega, kassatsioonikohus aga vaid viimasega.³⁴² Karistusõiguses kasutatav järeldamistehnika ei ole süllogistlik, vaid tegemist on hierarhilise struktuuriga, kus alumine ehk üksik paigutatakse ülemise ehk üldise alla. Kriminaalasjas tuvastab uurija faktilised asjaolud ja esitab need kohtule. Kohtunik paigutab tuvastatud faktid seaduses kirjeldatud teokoosseisu alla, kirjeldades otsuses, kuidas selline allapaigutamine toimus,³⁴³ tuues välja mõlema poole taotlused ja argumendid ning andes neile hinnangu kogumis³⁴⁴.

Erik Kergandbergi refereeritavas kohtuotsuse tegemise psühholoogia käsitluses asub Ludwig Bendix seiskohale, et kohtuotsus ei ole objektiivne tõde, vaid oma autori vaimne looming, mis

³³⁹ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³⁴⁰ RT I, 05.12.2017, 8; RT I, 05.12.2017, 1.

³⁴¹ Kergandberg (1999), 7.

³⁴² *Ibid.*, 41.

³⁴³ Sootak (2010), 110

³⁴⁴ Kergandberg (1999), 43.

toimib samalaadselt mistahes teiste – luuletuse, kujutava kunsti teose või ajalookäsitluse – vaimsete loomingutega. Kohtuniku sõltumatus ei välista Bendixi arvates seda, et teda mõjustab palju mõjureid. Samad faktilised asjaolud ja õigusnormid on nii sotsiaalteaduslikult kui ka tunnetusteoreetiliselt mitmetähenduslikud. Kohtuniku otsuse tegemine sõltub inimesest arusaamisest, viimane aga sümpaatia astmest vastava inimese suhtes. Moraalideliktide puhul võib kohtuniku otsust mõjustada teadvustamata erootiline hoiak. Oluliste mõjuritena rõhutatakse kohtuniku elulist kogemust, iga ja lahendatava probleemi lähedust – väidetavasti, „mida võõram mure, seda rangem karistus“. Samuti väidab Ludwig Bendix, et kompensatoorselt tavatseb teatud alaväärsuskompleksi ilmingutega kohtunik teha karmimaid otsuseid. Mainitakse, et ei ole kohtunikule võõras ka selline tüüpiline proovikivi nagu sensatsiooniprotsessid, kus loomulikuks kalduvuseks on meistriteose loomine, rahva mällu jäämine või justiitshaldusametnike heakskiit.³⁴⁵ Käesolevas töös ei olda seisukohal, et Eesti kohtusüsteemis on otsuse tegemine vaba looming, kuid on algusest peale võetud edasise analüüsi aluseks hüpotees, et kohtuniku siseveendumuse kujunemisel on olulist kaalu ka eespool mainitud psühholoogilise värvinguga asjaoludel.

Saksamaa Riigikohtu 2. Kriminaalsenati 9. veebruari 1957. a otsuses märgitakse kohtuniku tõendite hindamise ja kohtuniku siseveendumuse kohta järgmist: „Tõendite vaba hindamine tähendab, et süü küsimuse lahendamine sõltub ainuüksi sellest, kas faktilisi asjaolusid tuvastav kohtunik veendub vastava asjaolu olemasolus või mitte; selline isiklik teadmine on süüdimõistmiseks vältimatult vajalik, aga ka küllaldane. Veendumuse mõiste ei välista ka teise, sealhulgas vastupidise asjaolu võimalikkust; pigem kuuluvad objektiivsed võimalikud kahtlused sellise veendumuse olemusse. Sest faktilisi asjaolusid hindava kohtuniku tegevussfääris on inимтunnetuse ebatäiuslikkuse tõttu välistatud selline absoluutselt kindel teadmine, mis välistaks kõik muud võimalused. Seega on süü küsimuse lahendamisel vaid faktilisi asjaolusid tuvastava kohtuniku ülesandeks ilma seadusandlikult sätestatud tõendamisreegliteta ja vaid oma südametunnistuse järgi otsustada, kas ta suudab ületada võimalikke kahtlusi ja lugeda vastava asjaolu tuvastatuks või mitte.“³⁴⁶ Saksamaa Riigikohtu 3. Tsiviilsenati 17. veebruari 1970. a otsuses täpsustati siseveendumuse tekkeks nõutava tõendatuse määra kohta: „[...] kohtunik võib ja peab tõelisi kahtlusi tekitavatel juhtudel piirduma praktilises elus vajaliku teadmise tasemega, mis sunnib kahtlused vaikima ilma neid siiski täielikult välistamata. Siiski oleks ebatäpne väita, nagu võiks kohtunik piirduda ainuüksi kindlusega piirneva tõenäosusega; see oleks väär, sest see tähendaks sisuliselt, et me ei nõua

³⁴⁵ Bendix (1968), 88–92, 130 (viidatud: Kergandberg (1991), 92–94).

³⁴⁶ Bender (1995), Rdn 361.

enam kohtuniku isiklikku veendumust mingi asjaolu tõesuses.³⁴⁷ Saksamaa hilisemas kohtupraktikas on „lisandunud nõue, et kohtunik peab jälgitavalt põhjendama, kuidas ta on oma järeldusteni jõudnud.“³⁴⁸ Kergandbergi refereeringu järgi on Bender ja Nack „seisukohal, et kassatsioonikohus on faktilisi asjaolusid tuvastanud kohtu järeldustega seotud siis, kui selle kohtu järeldused ei lähe tuvastatust nii kaugemale, et need oleksid käsitatavad ainuüksi oletustena, millega põhistatakse üksnes kahtlust, ükskõik kui tugev see kahtlus ka ei oleks.“³⁴⁹ Saksamaa kohtupraktikas³⁵⁰ käsitatakse kohtuniku veendumust kooskõlas I. Kanti „Puhta mõistuse kriitikaga“: Kant pidas võimalikuks veendumusest rääkida siis, kui tegelik „tõseks pidamine“ ja tõendatavus igähele, kes suudab midagi tõseks pidada, langevad kokku. Kui tõseks peetav on mõistusega inimesele kehtiv, siis objektiivselt on piisavalt põhjust nimetada seda veendumuseks.³⁵¹

Kergandberg nõustub Saksamaal valitsevast arvamusest erineva Bender ja Nack seisukohaga, et kohtuniku isiklikult tõseks peetava teadmise puhul on tegu väga kõrge astmega tõenäosusega. See seisukoht võimaldab „tõenäosusteooria vahendeid kasutades mingilgi määral kohtuniku veendumust ratsionaalselt hinnata“. Refereeritavas teoses leitakse, et kohtuniku teadmine, et kohtualune on kuritegija, et tema pani oma teo toime tahtlikult, et puuduvad vastutust välistavad asjaolud, „on teadlikult kalkuleeritud, aga ka poolteadlikult ja alateadlikult toimivate nii süüstavate kui ka õigustavate faktiliste asjaolude väärtustav kokkuvõtte, teatud kombinatsioon, mis on igal konkreetsel juhul ainukordne ja seetõttu mõõdetav vaid subjektiivse tõenäosuse mõõtmise meetodikaga.“³⁵² Subjektiivsest tõenäosusest räägitakse, sest tahtlus konkreetse süüteo toimepanemise suhtes ei ole korratav, mõõdetav ega astendatav, kasutades keelelisi vahendeid.

³⁴⁷ Bender (1995), Rdn 362.

³⁴⁸ Kergandberg (1999), 95.

³⁴⁹ *Ibid.*

³⁵⁰ Seisuga 1995. a.

³⁵¹ Kergandberg (1999), 95–96.

³⁵² *Ibid.*, 96.

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös on uurimisküsimustena uuritud esiteks, seda, kas ja mille poolest Eesti kriminaalmenetluses kasutatavad mõjustamisvõtted võivad oluliste tunnuste seisukohalt erineda tavakeskkonnas kasutatavatest mõjustamisvõtetest ning, teiseks seda, milliseid mõjustamisvõtteid võimaldab Eesti kriminaalmenetluse seadustik, ja eelkõige tõendite hindamise regulatsioon KrMS § 60 jj, kasutada, kontrollida ja välistada.³⁵³

Läbi viidud teoreetiline uuring on piisaval määral toetanud seisukohta, et Eesti kriminaalmenetluses kasutatavad mõjustamispõhimõtted ei erine keskmise *ex ante* isiku mõjustamispõhimõtetest. Kohtueelses ja kohtumenetluses kasutatakse eelkõige kesket mõjustamisteed, mida täiendatakse perifeerse mõjustamistee mõjustamisvõtetega. Uuritud materjalidest ei nähtu, et mõjustatava isiku ehk kohtuniku eritunnustest lähtuvalt kohalduvad mõjustamisele erinevad üldisemad reeglid. Enne selle järelduse falsifitseerimistesti korraldamist vaatluse, küsitluse, juhtumiuuringu või muu sobiva meetodi või meetodite kogumi abil peetakse põhjendatuks lähtuda Ockhami habemenoa põhimõttest – *numquam ponenda est pluritas sine necessitate*³⁵⁴. Kriminaalasjas kasutatavate mõjutamisvõtete erisus seisneb mõjustamispõhimõtetel põhinevate võtete kohaldamisel kriminaalmenetlusele sobivas proportsioonis, kombinatsioonis ja ajastamises.

Hinnanguliselt on kriminaalmenetluses mõjustava sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosus kohtuniku poolt suhteliselt objektiivsel viisil kõrge, kuid kohtupretsedendi instituut, kooskõlalise tõlgendamise seaduslikud ettekirjutused (eelkõige KrMS §-d 342¹ ja 355³⁵⁵), kohtuniku eelnev haridus ja teadmised toetavad hüpoteesi, et Eesti kehtiv kriminaalmenetlusõigus võimaldab kohtunikul mõõdukalt menetlusosaliste argumentide töötlemist mingi piirini kallutatud viisil. Hinnanguliselt kutsub kohtumenetluses suurema häiringuga esitatud nõrk argument esile kohtuniku soodsama hoiaku ehk kohus tõenäolisemalt nõustub kohtumenetluse poole poolt esitatud nõrga argumendiga, kui see esitatakse koos mõne häiriva muutujaga. Tugeva argumendi puhul häiriva muutuja esinemine kutsub hinnanguliselt esile nõustumise tõenäosuse kahanemist. Muutujate hulka, mis mõjustavad sõnumi põhjaliku töötlemise tõenäosust, kuuluvad näiteks sõnumi kordumine, häiring, isiklik tähtsus, isiklik vastutus, sõnumi esitamise viis. Liiga ebamäärased ja keerulised sõnumid

³⁵³ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³⁵⁴ Olemusi ärgu paljundatagu ilma vajaduseta.

³⁵⁵ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

võivad kohtunikul esile kutsuda kalduvuse lähtuda perifeersetest vallandajatunnustest. Kordamine eelkõige kutsub kohtunikus esile sõnumi põhjaliku objektiivse töötlemise tõenäosuse suurendamise, ülearune kordamine kutsub aga esile sõnumi töötlemise suhteliselt kallutatud viisil või hoopiski sõnumi tajumist negatiivse vallandajatunnusena, vähendades nõustumist. Kasvav isiklik tähtsus, mis kohtuniku puhul külgneb mõistega „hoolsuskohustus“ kutsub hinnanguliselt kohtunikul esile hoiaku positiivset muutmist tugeva argumendi puhul ning negatiivset muutmist, kui tegu on nõrga argumendiga. Kohtuniku eelnev kogemus raskendab hinnanguliselt tal algse hoiakuga vastupidiste argumentidega nõustumist. Hinnanguliselt ei lange kohtuniku isikliku vastutuse tunne kohtuotsuse kollegiaalsel tegemisel, sest kohtu kollegiaalne koosseis hinnanguliselt ei moodusta rühma, vaid jääb iseseisvate indiviidide professionaalseks koosluseks. Tugevate argumentide arv suurendab ning nõrkade argumentide arv vähendab veenmist. Argumendi pikkus avaldab hinnanguliselt kohtunikule negatiivse vallandajatunnuse mõju või kutsub esile argumendi töötlemise suhteliselt kallutatud viisil, sõltumata argumendi tugevusest. Hoiatus sõnumi sisu kohta võiks kohtunikku motiveerida kaaluma teavet, mis toetaks tema algset hoiakut ja kummutaks vastuargumente.

Kohtuniku siseveendumuse kujunemine põhineb tõenäosuslikult nii keskse kui ka perifeerse mõjustustee protsessidel. Teoreetiline uuring on tööhüpoteesi tõenäosuseni toetanud seisukohta, et nii suhteliselt kallutatud töötlemise kui ka perifeerse mõjustustee võivad käivitada eelkõige vastastikkus, järjekindlus, sotsiaalne tõendus, autoriteetsus ja nappus. Teoreetilise uuringu käigus ei tuvastatud teisi vallandajatunnuseid, mille toime küüniks põhimõtte tasemeni.

Hinnanguliselt kandub vastastikkuse mõju olulisel määral üle kohtumenetlusele kohtueelsest menetlusest. Kohtueelse menetluse käigus on hinnanguliselt tõhus jalg-ukse-vahel viisil vastastikkuse kasutamine, mil uurimisasutuse ametniku teenete eest nõutakse tunnistajalt, kahtlustatavalt või süüdistatavalt vastuteenena tõendamiseseme asjaolusid puudutavat teavet. „Teenena“ võiks esineda nii soodustav toiming, teave, ettepanek või lubadus, kui ka ülekuulatava „vabastamine“ varem esile kutsutud negatiivsest tajust, näiteks hirmust. Hinnanguliselt väike teene võib esile kutsuda nõustumuse oluliselt suurema vastuteenega. Kui teenete vastastikune jada on saavutatud, võib küsitleja kasutada tagasilükkamise-siis- taandumise võtet, mille puhul nõuab ta küsitletavalt suuremat teenet, mille küsitletav lükkab tõenäoliselt tagasi. Seejärel esitatakse nõue, millest küsitleja oligi algusest peale huvitatud. Kohtumenetlusel võib hinnanguliselt vastastikkust kasutada kohtuniku mõjustamiseks,

kohaldades kokkulepete instituuti. Kohtumenetluse kontekstis soodustab hinnanguliselt vastastikkuse toimet, näiteks KrMS § 286 lg 2, mille kohaselt võivad kohtumenetluse pooled omavahel kokku leppida, et tõendeid uuritakse käesoleva paragrahvi lõikes 1 ettenähtust erinevas järjekorras.³⁵⁶ KrMS § 296 lg 3 ls 2 kohaselt koostoimes lg-ga 1 võib poolte kokkuleppel jätta teabesalvestise, asitõendi või dokumendi avaldamata, kui kohus leiab, et see ei ole vastuolus istungi avalikkuse põhimõttega.³⁵⁷ KrMS § 288 lg 1 ls 1 näeb ette prokuröri ja kaitsja vahelise kokkuleppe tunnistaja esmasküsitlemise õiguses.³⁵⁸ Osundatud normid avavad hinnanguliselt prokurörile ja kaitsjale võimaluse vastastikuste teenete või järeleandmiste tegemiseks, leppides kokku tõendite uurimise järjekorras ja tõendite avaldamise vajaduses. Mõju kohtunikule nende kokkulepete pinnalt on pigem kaudne, kuid see mõju on hinnanguliselt olemas, sest kokkulepete kaudu kujuneb nii prokuröri hüpoteesi kui ka kaitsja versiooni esituse vorm ja jälgitavus. Kui vastastikkus toimib vallandajatunnusena, siis võib see esile kutsuda ebavõrdse vahetuse, mis kohtumenetluse kontekstis võib avalduda näiteks esitatava versiooni seisukohalt keskmiselt olulise tunnistaja esmasküsitlemise loovutamises vastaspoolele, katsudes esitada „vastutasuna“ enda versiooni seisukohalt olulise tunnistaja esmasküsitlemise või tõendi avaldamise soovitud tingimustel. Tagasilükkamise-siis- taandumise mõjustamisvõtet rakendavad kaitsjad, eesmärgiga mõjutada kohtunikku kas vahetult või kaudselt, st kannatanu, kahtlustatava, süüdistatava, tsiviilkostja või kolmanda isiku mõjutamise kaudu, eespool kirjeldatud valemi järgi, näiteks esitades tsiviilhagi, mille hind ületab tegelikult soovitud hagiastja hinda.

Kasutades kohustumist, avaldatakse hinnanguliselt mõju kohtunikule vahendlikult, mõjustades süüdistatavat, kannatanut, tsiviilkostjat või kolmandat isikut. Nimetatud isikute tuvastatud kohustumised kanduvad kohtumenetlusele üle kohtueelsest menetlusest tõenditena või tekivad kohtumenetluse kohas risküsitlusel. Kohtueelse menetluse käigus muudetakse väikeste seotuste kaudu mõjustatava mina-pilti ning selle kaudu ka tema edaspidist käitumist. Järjekindluse ja kohustumise mõju kohtumenetluse kontekstis võib olla taandatav valemile, et uurimisasutuse, prokuröri või kaitsja osava tegevuse kaudu võiks toimuda ülekuulatava avalik esmane kohustumine, millest ta peab kohtuotsuse tegemiseni kinni tulenevalt muuhulgas ka järjekindlusest, iseäranis siis, kui kohustumiseni on jõutud, tehes jõupingutust nõudvaid vabu järeldusi. Asunud mingis küsimuses teatud seisukohale, võib menetlusosaline tunda kohustust käituda edaspidi järjekindlalt, vastavuses varem võetud seisukohaga. Tühised algsed

³⁵⁶ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³⁵⁷ *Ibid.*

³⁵⁸ *Ibid.*

kohustumised võivad esile kutsuda järjekindluse, mille mõjul nõustub ta hiljem juurdekasvavalt suuremate kohustumistega. KrMS § 68 ja 74 lg 4, mis näevad ette tunnistaja õiguse kirjutada ütlused omakäeliselt, soodustavad intensiivses vormis kohustumist.³⁵⁹

Kohtueelsel ja kohtulikul uurimisel kasvatatakse teadlikult määramatuse taset. Selleks allutatakse iga kahtlustav või süüdistatav uurimistoimingule eraldi ning piiratakse või välistatakse tema suhteid grupi või kuritegeliku ühenduse teiste liikmetega. Kõrgendatud määramatus annab menetlejale võimaluse kasutada muuhulgas nn uurimiskavalust, mille puhul on tegu ülekuulamisel lubatud mõjustamisvõttega. Kahtlustatav või süüdistatav kasutab hinnanguliselt teiste inimeste tegusid juhustena õige käitumise valimisel, eriti juhul, kui ta peab neid teisi enda sarnaseks. Eeskujuks ei võeta juhuslike osavõtjate käitumist, näiteks süü ülestunnistamisel, puhtsüdamliku kahetsuse või süüteo avastamisele kaasaaitamisel, vaid määravaks on grupi või kuritegeliku ühenduse nende liikmete käitumine, keda kahtlustatav või süüdistatav peab endaga sarnaseks ehk kuritegelikus koosluses samal või kõrgemal tasemel olevaks isikuks.³⁶⁰

Uurimisasutuse ametnikul on kohtueelse menetluse käigus hinnanguliselt mõistlik otsida süüdistatava, kahtlustatava, tunnistaja või hoopiski kolmanda isikuga midagi ühist, lihtsustamaks silla ehitamist teiste võimalike mõjustamisvõtete kasutamiseks. Viimaste toime kandub kohtueelsest menetlusest üle kohtumenetlusse. Kohtumenetlusel võib prokurör või kaitsja uurida eetilise piiri ületamata kohtukoosseisu kuuluvate isikute „konteksti“, mida ta võib hiljem arvestada avakõnet pidades, süüdistuse suhtes arvamust esitades, risküsitluseks küsimusi koostades ja neid esitades ning süüdistus- või kaitsekõnes. Seda võtet rakendava mõjustaja mõõdupuu, st mis on eetiliselt lubatav, võib olla erinev kohtuniku mõõdupuust ning kasutatud võtte läbinägemise korral võib sellel olla hoopiski bumerangiefekt. Asja menetlemine omavahel tuttavate kohtuniku, prokuröri ja kaitsja vahel on lihtsam, neile kõigile arusaadavam ja üldjuhul ka kiirem, välja arvatud juhul, kui nendevahelised suhted on muutunud talumatuks varasemate sündmuste tõttu, mis võivad olla (kuid võivad ka mitte olla) seotud nende ametialase tegevusega.

Autoriteetsus on vallandajatunnus, mille mõju on elimineerimata mis tahes kohtueelse menetluse või kohtumenetluse etapis. Autoriteetsuse mõju kohtunikule võib olla nii vahetu kui ka vahendlik, st üle kantud kohtueelsest menetlusest. Autoriteetsuse toimele alludes võib mõjustataval kohtunikul esile kutsuda tema algsete hoiakutega võrreldes oluliselt

³⁵⁹ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³⁶⁰ Vt Bachmann (2015), 297-309.

vasturääkivamaid käitumismustreid. Isik, kes allub või kuuletub autoriteedile, kaldub alahindama autoriteedi mõju oma käitumisele. Mõistagi, eksperdi ütluse andmisel eksperdiakti selgitamisel on tal võimalik kasutada autoriteetsust, seda nii keskse mõjustustee võttena kui ka vallandajatunnusena. Seega soodustavad KrMS § 287 lg 1, § 293 lg 1 ja § 37 lg 3 ja § 288 nii keskse kui ka perifeerse mõjustustee võtete kasutamist ülekuulamisel ja risküsitlemisel.³⁶¹

Nappuse mõjul omistab inimene mingile inimesele, esemele või toimingule suurema väärtuse, kui see on vähem kättesaadav. Ülekuulamisel võib küsitaja tekitada ülekuulatavas tunde, et talle antakse mingi oluline võimalus, mida lühikese aja pärast teatud põhjusel enam ei ole, mistõttu halveneb tema õiguslik olukord. Küsitavas võib tekitada ka mulje, et selle võimaluse kasutamise pärast konkureerib ta teiste menetlusosalistega. Mõjustamise kontrollimiseks on muuhulgas ette nähtud KrMS § 288 lg 2 ls 1, lg 4, lg 5 ja lg 6 ning § 289³⁶². Mõnede tõendite lubamatus võib ilmnedas alles kohtuliku arutamise tulemina. Kohtunikul on raske eraldada lubamatu tõendi mõju siseveendumusest, kui tõend on avaldatud.³⁶³ Isegi nappuse mõju mõttelisel kõrvaldamisel jääb mõjustavas sõnumis sisalduv teave edasiantuks ja vastuvõetuks.

Magistritöös on piirdutud teoreetiliselt lahatud tööhüpoteeside püstitamisega, mida tulevikus võib empiirilisel uurida, eelkõige osalusvaatluse, küsitluse ja juhtumiuuringu abil. Vaatlust võiks läbi viia kohtusaalis vaatluskaardi järgi. Eelistatavaks küsitluse vormiks on vestluslik intervjuu struktureeritud küsitluskava järgi. Soovitav oleks küsitleda neid isikuid, kes osalesid menetlejatena vaadeldud kriminaalasjas, selleks, et võrrelda vaatluste tulemusi antavate vastustega esitatavatele küsimustele. Enne küsitluskava väljatöötamist oleks soovitatav läbi viia vabas vormis suuline intervjuu asjatundjaga. Uuringu kogumisse kuuluksid eelkõige Eesti kohtunikud, vandeadvokaadid, prokurörid, aga võimalusel ka menetlusosalised. Valimi (kas juhuväljavõtt, süstemaatiline väljavõtt, kihtvalim, klastervalim või muu) võiks moodustada, lähtudes esinduslikkuse põhimõttest. Uuringu tulemuste

³⁶¹ RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

³⁶² KrMS § 289: „(1) Tunnistaja ütluste usaldusväärsuse kontrollimiseks võib kohas kohtumenetluse poole taotlusel risküsitluse käigus määrata tunnistaja kohtueelses menetluses antud ütluste avaldamise, kui need on vastuolus risküsitluse antud ütlustega. (2) Avaldada võib kohtueelses menetluses antud tunnistaja ütlusi, mille kohta tunnistaja on risküsitluse juba ütlusi andnud. (3) Risküsitluse käigus võib avaldada usaldusväärsuse kontrollimiseks ka muu dokumendi või teabetalletuse, mis sisaldab tunnistaja varasemat väidet, mis on vastuolus risküsitluse antud ütlustega. (4) Tunnistaja usaldusväärsuse kontrollimiseks võib üle kuulata isiku, kellele tunnistaja on varem esitanud väite, mis on vastuolus risküsitluse antud ütlustega.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.)

³⁶³ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 209.

interpreteerimiseks kasutatavaid meetodeid oleks mõistlik välja töötada hüpoteeside operatsionaaliseerimise ja uuringu planeerimise faasis.

DIFFERENCES IN PSYCHOLOGY OF INFLUENCE IN THE LEGALCONTEXT RESUME

In the field of both psychology and the procedural law, it is argued that the Code of Criminal Procedure contains provisions that leave room for psychological effects on the way in which a court's inner conviction is formed. Legal proceedings require both the legal and factual questions to be resolved. In the legal question, the interpretation of the law and its application to particular circumstances are distinguished. The interpretation of the norm is an extraction of the meaning behind the legal prescription drafted by a third party. In the case of litigation, this interpretation serves the purpose of changing or reinforcing the attitude of the court. The interpretation is a psychological phenomenon. In a similar fashion, formulating the factual statement on the grounds of the particular circumstances is a contextually influenced phenomenon, subject to who, when, in what manner have submitted evidence.³⁶⁴ At the same time, the Estonian Code of Criminal Procedure is estimated to essentially restrict the room for judge's influence. The same applies to an average judge education, professional practices, and the rules of ethical conduct, wherefrom the question remains whether the influence methods used in Estonian criminal proceedings differ from those used in the ordinary environment. It is also unclear which influence techniques the Estonian Laws allow to apply, control or eliminate. The accumulated contemporary research literature shares the view that a person who holds the office of a judge is subject to influence by certain means that might be somewhat different from those applied to an average ex-ante person. Having critically considered this hypothesis, it is hypothesized that a person who holds the office of judge is estimated to be subject to influence by applying both the central and the peripheral routes of persuasion, inclusive of such peripheral cues as reciprocity, commitment, and consistency, social proof, attractiveness, authority, and scarcity. With due account of the above hypothesis, the research questions are specified as follows:

1. Whether and in what way the influence tactics applied in Estonian criminal proceedings are different from those used in the ordinary environment?
2. What influence tactics does the Estonian Code of Criminal Procedure allows to apply, control and eliminate?

³⁶⁴ Vt Bachmann (2015), 298.

The necessary basic data have been collected by review of the research literature and case-law as well as, to a moderate extent, by observation. The theoretical analysis has been used as the research method. The first chapter of the thesis addresses changing the attitude as the central concept of influence psychology. The second chapter focuses on the persuasive communication modeling, in particular on the applicability of the Elaboration Likelihood Model of persuasion in the context of pre-trial and court proceedings. In the third chapter, the influence of the cues of the peripheral route of persuasion is dealt with; the cues are then assessed for their applicability in criminal proceedings. In the last chapter, the answer to the question of what influencing tactics the Estonian Criminal Procedure Code allows to use, control and eliminate, is sought and also a judge's inner conviction and psychological aspects of making the court judgement are considered. For the formulation of the findings of the theoretical research, abductive inferencing is primarily applied. In all chapters, working hypotheses, i.e. the expected results of the forthcoming observations are formulated.

The theoretical study conducted has sufficiently supported the view that the basic principles used to influence both the bodies conducting the criminal proceedings and the participants of the proceedings do not differ from the basic principles applied to influence an average ex-ante person. In pre-trial and court proceedings, the central persuasion route is mostly used, complemented by peripheral persuasion route cues. It does not appear from the materials studied that different principles shall apply to the persuasion of a person with certain special features as a judge is. Prior to conducting a falsification test for this hypothesis by means of observation, survey, case study, or other appropriate methods, it is considered appropriate to proceed from the Ockham's Razor - *numquam ponenda est pluritas sine necessitate*, i.e. simpler solutions are most likely to be correct. The specificity of the techniques used in a criminal case lies in the proportion, combination, and timing of the application of techniques based on the established principles of influence.

In criminal proceedings, the probability of in-depth processing of the persuasive message by the judge is estimated to be high, but the judicial precedent institute, the legal precepts of consistent interpretation (in particular §§ 342³⁶⁵ and 355³⁶⁶ of the Code of Criminal

³⁶⁵ CPP, § 342¹: "The positions of a circuit court concerning the interpretation and application of a provision of law contained in the decision of the circuit court whereby a judgment of a county court is annulled are mandatory to the court which made the annulled judgment in the new hearing of the matter." (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁶⁶ CPP, § 355: "(1) If the Criminal Chamber of the Supreme Court finds in the hearing of a criminal matter that it is necessary to interpret the law so as to amend a position of another chamber of the Supreme Court or a position maintained in the most recent decision of the Special Panel or this is necessary for ensuring uniform application of law, the criminal matter shall be referred for hearing by a Special Panel of the Supreme Court on

Procedure), the previous education and knowledge of a judge support the hypothesis that the current Estonian criminal procedure law moderately allows the judge to process the arguments of the participants in the proceedings in a biased manner. In court proceedings, the weak argument presented with greater disruption is estimated to call for a more favorable attitude of the judge, i.e. the court is more likely to accept the weak argument put forward by the party to the proceedings when it is presented with some disturbing variables. In the case of a strong argument, the presence of a disturbing variable calls for a reduction in the likelihood of acceptance. Examples of variables that affect the likelihood of message processing include message repetition, interference, personal significance, personal responsibility, message delivery. Messages that are too vague and too complicated may cause the judge to tend to rely on peripheral cues. The repetition, in particular, calls for the judge to increase the probability of a thorough message processing in a relatively objective manner, but the redundant repetition calls for the processing of the message in a relatively biased manner, or instead, the message to be perceived as a negative peripheral cue, reducing acceptance. Incremental personal importance, which, in the case of a judge, is adjacent to the concept of "due diligence", is estimated to call for a positive change of attitude in the case of a strong argument and a negative change as to a weak argument. The judge's previous experience is estimated to make it difficult to accept arguments that are not compliant with the original attitude. The personal responsibility of the judge is not estimated to decrease in the event of the collegial court panel, because the panel is not a group but rather a professional association of independent individuals. The greater number of strong arguments increases and the greater number of weak arguments weakens persuasion. The redundant length of the argument is expected to be perceived as the unsuccessful peripheral cue or, alternatively, can enhance the message processing in a relatively biased manner regardless of the strength of the argument. A warning about the content of the forthcoming persuasive message is expected to motivate the judge to consider information that would support his original attitude and refute the counter-arguments.

The development of a judge's inner conviction is likely based on both central and peripheral persuasion routes. With a grade of the probability of the working hypotheses, the theoretical

the basis of a court ruling. (2) A Special Panel of the Supreme Court shall be formed by the Chief Justice of the Supreme Court. (3) The members of a Special Panel of the Supreme Court are: 1) the Chief Justice of the Supreme Court as the presiding judge; 2) two justices of the Criminal Chamber of the Supreme Court; 3) two justices from such chamber of the Supreme Court whose position concerning application of the law is contested by the Criminal Chamber. (4) At the sessions of a Special Panel, materials shall be presented by a member of the Criminal Chamber." (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

study has supported the view that the relatively biased processing, as well as the peripheral cues, may be triggered by reciprocity, consistency, social proof, attractiveness, authority, and scarcity.

The reciprocal effect is expected to be substantially transferred to the court procedure for criminal offenses from the pre-trial procedure. In the pre-trial procedure, the use of reciprocity in the way “the-leg-between-the-door” is expected to be effective when the investigator requires the consideration for the “favor” that he has rendered to the witness, suspect or accused. As a “favor,” there could be a facilitating action, information, proposal or promise, as well as the “release” of a negative perception, such as fear. A small favor is expected to provoke a much higher response. Once a reciprocal sequence of merits has been established, the investigator may use a “rejection-then-retreat” approach, requiring the person to be heard to render greater favor, which this person is likely to reject. The claim is then filed, of which the investigator was actually interested. In judicial proceedings, reciprocity is expected to influence the judge through the agreements provided by the Code of Criminal Procedure. In the context of court proceedings, the reciprocity is somewhat encouraged by subsection 286 (2) of the Code providing that the parties to court proceedings may agree among themselves that the evidence shall be examined in a different order from that provided for in subsection of this section.³⁶⁷ Pursuant to subsection 296 (3) of the Code³⁶⁸, in conjunction with subsection 1³⁶⁹, the parties may agree not to publish the information, evidence or document if the court finds that it does not contradict the principle of public access to the hearing. Subsection 288 (1) of the Code provides for an agreement between the prosecutor and the counsel in the law of the first examination of the witness.³⁷⁰ These norms are estimated to open the possibility for the prosecutor and counsel to make mutual benefits or concessions by agreeing on the order of the examination of evidence and the need for disclosure of evidence. The influence

³⁶⁷ CCP, § 286 (2): “The parties to a court proceeding may agree between themselves that evidence is examined in a different order than the order prescribed in subsection (1) of this section. In such case, the court shall determine the order of examination of evidence according to the agreement of the parties to the court proceeding by a ruling which shall be recorded in the minutes of the court session.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁶⁸ CCP, § 296 (3): “If the court accepts the evidence specified in subsection (1), the party to the court proceeding which submitted the evidence shall read it out in full or in part or disclose it in another way, taking into account the nature of the specific evidence and the purpose of using thereof. Non-disclosure of evidence is allowed by agreement of parties, if the court finds that this is not contrary to the principle of public access to court sessions.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁶⁹ CCP § 296 (1): “A party to the court proceeding may request a court to accept data recordings, physical evidence or documents as evidence, taking into account the restrictions provided for in §§ 289¹, 290¹, 291, 292 and 294 of this Code.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁷⁰ A court may allow to pose leading questions during the first examination if the witness is clearly hostile with respect to the person who examines the witness first, clearly tries to hide the truth or absconds from replying to questions. (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

on the judge from the scope of these agreements is rather indirect, but this effect is estimated to exist because the agreements will form the way of presentation of both the prosecutor's hypothesis and the counsel's points of defense. If reciprocity acts as a cue, it may lead to unequal exchange, which may, in the context of court proceedings, be manifested, for example, in the assignment of the first examination of a witness of average importance to the opposing party, in an attempt to present "in return" the first examination of a witness relevant to his version or the disclosure of evidence under the desired conditions. The "rejection-then-retreat" influence is exercised by counsel to influence the judge, either directly or indirectly, i.e. by influencing the victim, the suspect, the accused, the civil defendant, or a third party. Another way for example is to file a civil action, the price of which exceeds the cost of the desired action.

By using the commitment, the influence on the judge is estimated to be mediated by influencing the accused, the victim, the civil defendant or a third party. The commitments of the named persons are either transferred to the court proceedings from the pre-trial procedure in the form of evidence or appear in the course of the cross-examination at the place of the court proceedings. During the pre-trial procedure, the "self-image" of the influenced person is changed through small commitments and, thereby, his future behavior is also expected to be changed. The implications of consistency and commitment in the context of judicial proceedings can be reduced to the formula that the first commitment of the person to be heard can be encouraged by an investigative body, prosecutor or counsel. The person then adheres to this commitment till making the judgment due to, inter alia, consistency, especially when he has committed, by making free conclusions requiring effort. Having taken a certain position on a matter, the participant in the proceedings may feel obliged to act consistently in the future, in accordance with the previously taken position. Empty original commitments can trigger consistency, resulting in subsequent acceptance of incremental commitments. Subsections 68 (1)³⁷¹ and 74 (4) of the Code³⁷², which provide for the right of witnesses to write testimonies in their own hand, encourage intense commitment.

The level of uncertainty is deliberately raised in a pre-trial and court examination. To this end, each suspected or accused person is subject to an investigative measure, and his or her relations with other members of the group or criminal organization are restricted or excluded.

³⁷¹ CPP, § 68 (1): "The rights and obligations of witnesses and the right to write the testimony in hand-writing shall be explained to a witness." (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁷² CPP, § 74 (4): "After a witness being heard has spoken in his or her own words, he or she may write the testimony in the minutes of the hearing in hand-writing, and a corresponding notation shall be made in the minutes." (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

The increased uncertainty gives the body conducting the procedure the opportunity to use, among other things, the so-called investigative shrewdness, which is the influence technique permitted during the interrogation. The suspect or accused person is estimated to use the actions of other people as a guide to choosing the right behavior, especially if he considers them to be similar to him. As to the guilt, the discovery of pure heartfelt repentance or an active contribution to detecting an offense, the suspect or the accused is not expected to follow the behavior of random participants to the procedure. The decisive factor is the behavior of the group or members of a criminal organization who are considered by the suspect or accused person to be on the same or higher level in the criminal community.

It seems reasonable for an investigating officer during the pre-trial procedure to seek for common points with the accused, the suspect, the witness, or a third party, to facilitate the construction of the bridge to use other potential influencing techniques. The outcomes of the persuasive messages are transferred from pre-trial proceedings to court proceedings. In court proceedings, the prosecutor or counsel may investigate, within the boundaries of ethics, the "context" of the members of the court panel, which he may later consider in an opening speech, giving an opinion on the charge, compiling and presenting questions for cross-examination, and in a prosecution or defense. The standard of ethics of an actor applying this technique, may be different from the judge's standard, and this technique a boomerang effect. Proceedings with a participation of a familiar judge, a prosecutor and a counsel are easier, more comprehensible to them, and generally quicker, except when the relationship between them has become intolerable due to past events that may or may not be related to their professional activities.

Authority or lack of authority is a peripheral cue, the effect of which cannot be eliminated at any stage of the pre-trial or court procedure. The influence of authority on a judge can be both direct and mediated, i.e. transferred from the pre-trial procedure. Under the influence of authority, the influenced judge may be induced to significantly contradictory behavioral patterns compared to his original attitudes. A person who obeys authority has a tendency to underestimate the influence of authority on his behavior. As a matter of fact, when giving an expert's statements upon provision of explanations concerning the expert's report, he has to use authority, both as a central act of influence and as a peripheral cue. Thus, § 287 (1)³⁷³, §

³⁷³ CPP, § 287 (1): „Section 288 of this Code applies to the hearing of witnesses.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

293 (1)³⁷⁴ and § 37 (3)³⁷⁵ and § 288³⁷⁶ of the Code encourage the use of both central and peripheral routes in interrogation and cross-examination.

Under the influence of scarcity, a person attributes greater value to a person, object or action if it is less accessible. At the interrogation, the body conducting criminal proceedings may create a questionable feeling that he or she is given some important opportunity that is not available for some reason in a short period of time, causing his or her legal situation to deteriorate. The influenced person could also convey the impression that he or she is competing with other participants in the proceedings because of this opportunity. In order to control the influence, among other things, subsections 288 (2)³⁷⁷ (1)³⁷⁸, (4)³⁷⁹, (5)³⁸⁰ and (6)³⁸¹ and § 289³⁸² of the Code are provided for. It is further noted that inadmissibility of some evidence may only become evident as a result of a court hearing. In such a case it is not possible for a judge to separate the effect of unauthorized proof from his inner conviction if

³⁷⁴ CPP, § 293 (1): „An accused shall be interrogated in court pursuant to § 286² and §§ 288-289¹ of this Code.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁷⁵ CPP, § 37 (3): „The provisions applicable to witnesses apply to victims in the performance of procedural acts unless otherwise prescribed by this Code.“ (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁷⁶ The section referred to provides prescriptions for carrying out the cross-examination. (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁷⁷ CPP, 288 (2): “It is prohibited to pose leading questions during a first examination without the permission of the court. A first examination is followed by the second examination by the counter-party.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁷⁸ CPP, 288 (1): “In a cross-examination, the party to the court proceeding at whose request the witness has been summoned to the court is the first to examine the witness. If several participants in the proceeding have requested a witness to be summoned and they fail to reach an agreement concerning the right of first examination, the court shall determine who is the first to examine the witness.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁷⁹ CPP, 288 (4): “The person who was the first to examine a witness may examine the witness again in order to clarify the answers given in the second examination. Leading questions may be posed without the permission of the court only concerning the new facts treated in the second examination.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁸⁰ CPP, 288 (5): “A court may, at the request of a party to the court proceeding, overrule prohibited or irrelevant questions posed to a witness during cross-examination. The court may, on its own initiative, overrule questions which harm the witness' dignity.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁸¹ CPP, 288 (6): “The court has the right to pose questions to a witness who has been cross-examined.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

³⁸² CPP, 289: “(1) In order to verify the credibility of the testimony of a witness, the court may, at the request of a party to the court proceeding, order that the testimony given by the witness in pre-trial procedure be disclosed during the cross-examination if such testimony is in conflict with the testimony given in the cross-examination. (2) Testimony given by a witness in pre-trial procedure concerning which the witness has already given testimony in cross-examination may be disclosed. (3) In order to verify credibility, other documents or data recordings which contain earlier statements of the witness and which are in conflict with the testimony given during cross-examination may be also disclosed during cross-examination. (4) For verification of credibility of a witness, persons to whom the witness has previously made a statement which is in conflict with the testimony given in cross-examination may be heard or interrogated.” (RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1).

the evidence is published.³⁸³ Even with the thoughtful elimination of the effect of scarcity, the information contained in the affected message has been passed on and received.

³⁸³ Kergandberg, & Pikamäe (2012), 209.

ALLIKATE LOETELU

- (1) Ajzen, I., Fishbein, M. (1980). Understanding attitudes and predicting social behaviour. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. Tsit.: Hogg & Vaughan. (2005).
- (2) Alexy, R. (2001). Põhiõigused Eesti põhiseaduses. Juridica, eriväljaanne.
- (3) Allgeier, A. R., Byrne, D., Brooks, B., & Revnes, D. (1979). The waffle phenomenon: Negative evaluations of those who shift attitudinally. *Journal of Applied Social Psychology*, 9, 70–182.
- (4) Apsler, R., & Sears, D. O. (1968). Warning, personal involvement, and attitude change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 9, 162–166.
- (5) Arkes, H. R., Boehm, L. E., & Xu, G. (1991). Determinants of judged validity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 27, 576–605.
- (6) Aronson, E., & Mills, J. (1959). The effect of severity of initiation on liking for a group. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 177–181.
- (7) Аристотель. Риторика. Москва: 2017.
- (8) Bachmann, T. (2015). Psühholoogia. Raamat juristile. Tallinn: Kirjastus Juura.
- (9) Bargh, J. A., Chaiken, S., Govender, R., & Pratto, F. (1992). The generality of the automatic attitude activation effect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 893–912.
- (10) Beatti, A. E., & Mitchell, A. A. (1985). The relationship between the advertising recall and persuasion: An experimental investigation. In L. F. Alwitt & A. A. Mitchell (eds), *Psychological processes and advertising effects: Theory, research and applications*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- (11) Bendix, L. (1968). Zur Psychologie der Urteilstätigkeit der Berufsrichters und andere Schriften. Berlin: Luchterhand (Viidatud: Kergandberg (1999), 92–94).
- (12) Bender, R., & Nack, A. (1995). Tatsachenfeststellung vor Gericht, Bd. I: Glaubwürdigkeits- und Beweisslehre. München: Beck, Rdn 361. (Viidatud: Kergandberg (1999), 95).

- (13) Bobrow, D. G., & Norman, D. A. (1975). Some principles of memory schemata In D. G. Bobrow & A. Collins (Eds.) *Representation and Understanding: Studies in Cognitive Science*. New York: Academic Press. Tsit. by Petty, & Cacioppo (1986).
- (14) Brehm, J. W. (1966). *A theory of psychological reactance*. New York: Academic Press (viidatud: Cialdini (2005), 252).
- (15) Brehm, J. M. (1972). *Responses to loss of freedom: A theory of psychological reactance*. Morristown, NJ: General Learning Press.
- (16) Byrne, D. (1971). *The attraction paradigm*. New York: Academic Press.
- (17) Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1979a). Attitudes and cognitive response: An electrophysiological approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 97–109.
- (18) Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1979b). Effects of message repetition and position on cognitive responses, recall, and persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 2181–2199.
- (19) Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1980). Persuasiveness of communications is affected by exposure frequency and message quality: A theoretical and empirical analysis of persisting attitude change. In J. H. Leigh & C. R. Martin (Eds.) *Current issues and research in advertising*. Ann Arbor: University of Michigan Graduate School of Business Administration.
- (20) Cacioppo, J. T. & Petty R. E. (1982). The need for cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*. 42, 116–131.
- (21) Cacioppo, J. T., Petty, R. E., & Morris, K. (1983). Effects of need for cognition on message evaluation, recall, and persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 805–818.
- (22) Caciopo, J. T., & Petty, R. E. (1985). Central and peripheral routes to persuasion: The role of message repetition. In L. Alwitt, A. Mitchel. (Eds.), *Psychological processes and advertising effects*. Hillsdale: Erlbaum, 91–111.
- (23) Calder, B. J., Insko, C., & Yandell, B. (1974). The relation of cognitive and memorial processes to persuasion in a simulated jury trial. *Journal of Applied Social Psychology*, 4, 62–93.

- (24) Castellow, W. A., Wuensch, K. L. & Moore, C. H. (1990). Effects of physical attractiveness of the plaintiff and defendant in sexual harassment judgements. *Journal of Social Behavior and Personality*, 5, 547–562.
- (25) Chaiken, S. & Eagly, A. H. (1976). Communication modality as a determinant of message persuasiveness and message comprehensibility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 605–614.
- (26) Chaiken, S. (1980). Heuristic versus systematic information processing and the use of source versus message cues in persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 752–756.
- (27) Chaiken, S., & Eagly, A. H. (1983). Communication modality as a determinant of persuasion: The role of communicator salience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 241–256.
- (28) Cialdini, R. B. (2005). *Mõjustamise Psühholoogia. Teooria ja praktika*. Tallinn: Pegasus, 319.
- (29) Davidov, G., & Davidov, M. (2013). How Judges Use Weapons of Influence: The Social Psychology of Courts. *Israel Law Review*, 46 (1), 7–24.
- (30) Davies, J. C. (1962). Toward a theory of revolution. *American Sociological Review*, 27, 5–19.
- (31) Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 5–18.
- (32) Drachman, D., deCarufel, A., & Insko, C. A. (1978). The extra credit effect in interpersonal attraction. *Journal of Experimental Social Psychology*, 14, 458–467. Ref: Cialdini (2005).
- (33) Eagly, A. H., Wood, W., & Chaiken, S. (1978). Casual interferences about communicators and their effect on opinion change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 424–435.
- (34) Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. San Diego, CA: Harcourt Brace Jovanovich.
- (35) Edwards, K. (1990). The interplay of affect and cognition in attitude formation and change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 202–216.

- (36) Edwards K., & Smith, E. E. (1996). A disconfirmation bias in the evaluation of arguments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 5–24.
- (37) Fazio, R. H., Chen, J., McDonel, E., & Sherman, S. J. (1982). Attitude accessibility, attitude-behavior consistency, and the strength of the object-evaluation association. *Journal of Experimental Social Psychology*, 18, 339–357.
- (38) Fazio, R. H., & Powell, M. C. (1997). On the value of knowing one's likes and dislikes: Attitude accessibility, stress and health in college. *Psychological Science*, 8, 430–436.
- (39) Feather, N. T. (1994). Attitudes toward high achievers and reactions to their fall: Theory and research toward tall poppies. In L. Berkovits (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 2, 1–73). New York. Academic Press. Cit.: Hogg & Vaughan, 176.
- (40) Feinberg, R. A. (1986). Credit cards as spending facilitating stimuli. *Journal of Consumer Research*, 13, 348–356. Ref: Cialdini (2005).
- (41) Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behaviour: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- (42) Fishbein, M., & Aizen, I. (1981). Acceptance, yielding and impact: Cognitive processes in persuasion. In R. Petty, T. Ostrom, & T. Brock (Eds.), *Cognitive responses in persuasion*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- (43) Freedman, J. L., & Fraser, S. C. (1966), Compliance without pressure: The foot-in-the-door technique. *Journal of personality and Social Psychology*, 4, 195–203.
- (44) Gigerenzer, G., & Goldstein, D. G. (1996). Reasoning the fast and frugal way: Models of bounded rationality. *Psychological review*, 103, 650–669.
- (45) Gorn, G., & Goldberg, M. (1980). Children's responses to repetitive TV commercials. *Journal of Consumer Research*, 6, 421–425.
- (46) Haddock, G., & Zanna, M. P. (1999). Affect, cognition, and social attitudes. In: W. Stroebe & M. Newstone (Eds), *European Review of Social Psychology* (Vol. 10, 75–100). Chichester, UK: Wiley.

- (47) Harkins, S. G., & Petty, R. E. (1983). Social Context Effect in Persuasion: The effects of multiple sources and multiple targets. In P. Paulus (Ed.), *Basic group processes*. New York: Springer-Verlag.
- (48) Hogg, M. A., & Vaughan G. M. (2005) *Social Psychology*. Fourth Edition. Harlow: Pearson Education Limited.
- (49) Johnson, H. H., & Watkins, T. A. (1971). The effects of message repetitions on immediate and delayed attitude change. *Psychonomic Science*, 22, 101–103.
- (50) Kergandberg, E. (1999). *Kohtuotsus kriminaalasjas, selle kujunemine ja kriitika*. Tallinn: Juura.
- (51) Kergandberg, E. jt. (2008). *Sissejuhatus kohtumenetluse õpetusse. Eesti kohtumenetlusõiguse võrdluspilt*. Tallinn: Juura.
- (52) Kergandberg, E., & Sillaots, M. (2011). *Kriminaalmenetlus*. Tallinn: Juura.
- (53) Kergandberg, E., & Pikamäe, P. (2012). *Kriminaalmenetluse seadustik. Kommenteeritud väljaanne*. Tallinn: Juura.
- (54) Kiesler, C. A., Collins, B., & Miller, N. (1969). Attitude change: A critical analysis of theoretical approaches. New York: Wiley.
- (55) Kritzer, H. M. (2009). The arts of persuasion in science and law: conflicting norms in the courtroom. *Law and Contemporary Problems*, 72(1), 41–61.
- (56) Kulka, R. A., & Kessler, J. R. (1978). Is justice really blind? The effect of litigant physical attractiveness on judicial judgement. *Journal of Applied Social Psychology*, 4, 336–381.
- (57) Linville, P. (1982). The complexity-extremity effect and age based stereotyping. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 193–210.
- (58) Lott, A. J., & Lott, B. E. (1965). Group cohesiveness as interpersonal attraction: A review of relationships with antecedent and consequent variables. *Psychological Bulletin*, 64, 259–309.
- (59) Lytton, J. (1979). Correlates of compliance and rudiments of conscience in two-year-old boys. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 9, 242–251.

- (60) Major, B., Carrington, P. I., & Carnevale, P. J. D. (1984). Physical attractiveness and self-esteem: Attribution for praise from another-sex evaluator. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 10, 43–50.
- (61) Manis, M., Cornell, S. D., & Moore, J. C. (1974). Transmission of attitude relevant information through a communication chain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30, 81–94.
- (62) Mauss, M. (1954). *The Gift*. Cit.: Cialdini (2005).
- (63) McGuire, W. J. (1964). Inducing resistance to persuasion: Some temporary approaches. In L. Berkovitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 1). New York: Academic Press.
- (64) McGuire, W. J. (1968). Personality and susceptibility to social influence. In E. F. Borgatta & W. W. Lambert (Eds), *Handbook of personality: Theory and research* (pp 1130-1187). Chicago: Rand McNally. Cit.: Hogg, M. A., & Vaughan G. M. (2005).
- (65) Mack, D., & Rainey, D. (1990). Female applicants grooming and personal selection. *Journal of Social Behaviour and Personality*, 5, 399–407.
- (66) Millar, M. G., & Tesser, A. (1984). Thought-induced attitude change: The effects of schema structure and commitment. Unpublished manuscript. University of Georgia, Athens. Cit.: Petty, & Cacioppo (1986), 165.
- (67) Miller, N., Maruyama, G., Beaber, R., & Valone, K. (1976). Speed of speech and persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 615–625.
- (68) Mitnick, L., & McGinnes, E. (1958). Influencing ethnocentrism in small discussions groups through a film communication. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 56, 82–92.
- (69) Murphy, S. T., & Zayonc, R. B. (1993). Affect, cognition and awareness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 723–739.
- (70) Paece, P. W., & Gilin, D. A. (2000). When an adversary is caught telling the truth. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 75–90.

- (71) Pallak, S. S., Murrone, E., & Koch, J. (1983). Communicator attractiveness and expertise, emotional versus rational appeals, and persuasion. *Social Cognition*, 2, 122–141.
- (72) Peters, D. P., & Ceci, S. J. (1982). Peer-review practices of the psychological journals: The fate of published articles submitted again. *The Behavioral and Brain Sciences*, 5, 187–195.
- (73) Petty, R. E., Wells, G. L., & Brock, T. (1976). Distraction can enhance or reduce yielding to propaganda: Thought distraction versus effort justification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 874–884.
- (74) Petty, R. E., Harkins, S. G., Williams, K. D., & Latané, B. (1977). The effects of group size on cognitive effort and evaluation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 3, 579–582.
- (75) Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1979a). Effects of forewarning of persuasive intent and involvement on cognitive responses and persuasion. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 173–176.
- (76) Petty, R. E., & Cacioppo J. T. (1979b). Issue-involvement can increase or decrease persuasion by enhancing message-relevant cognitive responses. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1915–1926.
- (77) Petty, R. E., Harkins, S. G., & Williams, K. D. (1980). The effects of group diffusion of cognitive effort on attitudes: An information processing view. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 81–92.
- (78) Petty, R. E., & Cacioppo J. T. (1981). *Attitudes and persuasion: Classic and Contemporary approaches*. Dubuque, IA: Wm. C. Bown.
- (79) Petty, R. E., & Brock, T. C. (1981). Through disruption and persuasion: Assessing the validity of attitude change experiments. In R. Petty, T. Ostrom, & T. Brock (Eds.), *Cognitive responses in persuasion* (55–79). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- (80) Petty, R. E., Cacioppo, J. T., & Goldman, R. (1981). Personal involvement as determinant of argument-based persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 847–855.

- (81) Petty, R. E., Cacioppo J. T., & Harkins, S. G. (1983). Group size effects on cognitive effort and attitude change. In H. Blumberg, A. Hare, V. Kent, & M. Davies (Eds.), *Small groups and social interaction* London: Wiley. (Vol. 1, 165–181).
- (82) Petty, R. E., & Cacioppo J. T. (1984a). The effects of involvement on responses to argument quality and quantity: Central and peripheral routes to persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 69–81.
- (83) Petty, R. E., & Cacioppo J. T. (1984b). Source factors and the elaboration likelihood model of persuasion. *Advances in Consumer Research*, 11, 668–672.
- (84) Petty, R. E., Cacioppo, J. T., & Kasmer, J. (1985). Persistence of persuasion: A test of the Elaboration Likelihood Model. Unpublished manuscript. University of Missouri, Columbia. Cit. by Petty, & Cacioppo (1986).
- (85) Petty, R. E., & Cacioppo J. T. (1986). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. *Advances in Experimental Social Psychology*, 19, 123–206.
- (86) Petty, R. E., & Wegener, D. (1998). Attitude change: Multiple roles for persuasion variables. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds), *The handbook of social psychology* (4th ed, Vol. 2, 323–390). New York: McGraw-Hill.
- (87) Regan, D. T., & Fazio, R. (1977). On the consistency between attitude and behavior: Look to the method of attitude formation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, 28–45.
- (88) Rhine, R., & Severance, L. (1970). Ego-involvement, discrepancy, source credibility, and attitude change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 13, 28–45.
- (89) Ronis, D. L., Baumgardner, M., Leippe, M., Cacioppo, R. E., & Greenwald, A. G. (1977). In search of reliable persuasion effects: I. A single session procedure for studying persistence of persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 548–569.
- (90) Ross, L., Lepper, M., & Hubbard, M. (1975). Perseverance in self-perception and social perception: Biased attributional processes in the debriefing paradigm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 880–892.

- (91) Rosentau, M. (2001). Tõendamine teadmise standardmudelil. *Juridica*, III, 188–205.
- (92) Sherif, C. W., Sherif, M., & Nebergall, R. E. (1965). *Attitude and attitude change: The social judgement-involvement approach*. Philadelphia: Saunders.
- (93) Sherif, C. W., Kelly, M., Rodgers, H. L., Sarup, G., & Tittler, B. (1973). Personal involvement, social judgement, and actions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 311–327.
- (94) Schlenker, B. R., Dlugolecki, D. W., & Doherty, K. (1994). The impact of self-presentations on self-appraisals and behaviour: The power of public commitment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20–33.
- (95) Sivacek, J., & Crano, W. D. (1982). Vested interest as a moderator of attitude-behavior consistency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 210–221.
- (96) Smith, E. R., Fazio, R. H., & Cejka, M. A. (1996). Accessible attitudes influence categorization of multiply categorizable objects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 888–898.
- (97) Sootak, J. (2010) *Karistusõigus. Üldosa*. Tallinn: Juura.
- (98) Staats, A. W., & Staats, C. K. (1958). Attitudes established by classical conditioning. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 57, 37–40.
- (99) Stewart, J. (1980). Defendant's attractiveness as a factor in the outcome of criminal trials: an observational study. *Journal of Applied Social Psychology*, 10, 348–361.
- (100) Zajonc, R. B. (1968). Attitudinal effects of mere exposure. *Journal of Personality and Social Psychology Monograph Supplement*, 9, 1–27.
- (101) Zajonc, R. B. (1980). Feeling and thinking: Preferences need no inferences. *American Psychologist*, 35, 151–175.
- (102) Zanna M. P., Kiesler, C. A., & Pilkonis, P. A. (1970), Positive and negative attitudinal affect established by classical conditioning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 14, 321–328.

- (103) Tesser, A., Campbell, J., & Mickler, S. (1983). The role of social pressure, attention to stimulus, and self-doubt in conformity. *European Journal of Social Psychology*, 13, 217–233.
- (104) Watts, W. A., & Holt, L. E. (1979). Persistence of opinion change induced under conditions of forewarning and distraction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 778–789.
- (105) Weiner, B. (2006). *Social motivation justice and the moral emotions: an attributional approach*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- (106) Wicker, A. W. (1969). Attitudes versus action: The relationship of verbal and overt behavioral responses to attitude objects. *Journal of Social Issues*, 25, 41–78.
- (107) Witt, W. (1976). Effects of quantification in scientific writing. *Journal of Communication*, 26, 67–69.
- (108) Wolf, S., Montgomery, D. A. (1977). Effects of inadmissible evidence and level of judicial admonishment to disregard on the judgements of mock jurors. *Journal of Applied Social Psychology*, 7, 205–219.
- (109) Wood, W., Kallgren, C., & Priesler, R. (1985). Access to attitude relevant information as a determinant of persuasion. *Journal of Experimental Social Psychology*, 21, 73–85.
- (110) Worchel, S., Lee, J., & Adewole, A. (1975). Effects of supply and demand on ratings of object value. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 906–914.
- (111) Yalch, R. F., & Elmore-Yalch, R. (1984). The effect of numbers on the route of persuasion. *Journal of Consumer Research*, 11, 522–527.

KASUTATUD NORMATIIVMATERJAL

- (1) Karistusseadustik. 06.06.2001. – RT I 2001, 61, 364; RT I, 30.12.2017, 3.
- (2) Kohtuekspertiisiseadus. 30.05.2001. – RT I 2001, 53, 309; RT I, 30.12.2015, 1.
- (3) Kriminaalmenetluse seadustik. 12.02.2003. – RT I 2003, 27, 166; RT I, 05.12.2017, 1.

KASUTATUD KOHTUPRAKTIKA

- (1) RKKK 01.04.2004 otsus asjas nr 3-1-1-16-04.
- (2) RKKK 28.06.2006 otsus asjas nr 3-1-1-52-06.
- (3) RKKK 26.09.2006 otsus asjas nr 3-1-1-67-06.
- (4) RKKK 18.06.2007 otsus asjas nr 3-1-1-116-06.
- (5) RKKK 07.05.2009 otsus asjas nr 3-1-1-21-09.
- (6) RKKK 26.06.2009 otsus asjas nr 3-1-1-52-09.
- (7) RKKK 18.06.2010 otsus asjas nr 3-1-1-43-10.
- (8) RKKK 30.06.2014 otsus asjas nr 3-1-1-14-14.
- (9) RKKK 22.06.2015 otsus asjas nr 3-1-1-94-14.
- (10) RKKK 22.02.2016 otsus asjas nr 3-1-1-109-15.
- (11) RKKK 06.06.2018 otsus asjas nr 1-17-6824.
- (12) Daubert *vs* Merrell Dow Pharmaceuticals, 509 U.S. 579 (1993).

LÜHENDID

a	aasta
alt	alternatiiv
art	artikkel
EIK	Euroopa Inimõiguste Kohus
EIÕK	Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon
EK	Euroopa Kohus
EL	Euroopa Liit
jj	ja järgmised
nn	niinimetatud
RKEK	Riigikohtu Erikogu
RKKK	Riigikohtu Kriminaalkolleegium

LIHTLITSENTS LÕPUTÖÖ REPRODUTSEERIMISEKS JA LÕPUTÖÖ ÜLDSUSELE KÄTTESAADAVAKS TEGEMISEKS

Mina, Vladislav Koryanov,
(autori nimi)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose.
Eluustamispsühholoogia
eksitsid juriidilises kontekstis
(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on Talis Bachmann,
(juhendaja nimi)

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tallinnas, 30.04.2019